

Socio-demografske i etničke promjene u Slavoniji nakon II. svjetskoga rata

Maričić, Anastazija

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:541654>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-08**



Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)





SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Anastazija Maričić

**SOCIO-DEMOGRAFSKE I ETNIČKE
PROMJENE U SLAVONIJI NAKON II.
SVJETSKOGA RATA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2024.



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Anastazija Maričić

**SOCIO-DEMOGRAFSKE I ETNIČKE
PROMJENE U SLAVONIJI NAKON II.
SVJETSKOGA RATA**

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: doc. dr. sc. Monika Komušanac

Zagreb, 2024.

SAŽETAK

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Slavonija, kao važna regija istočne Hrvatske, doživjela je značajne socio-demografske i etničke promjene koje su ostavile dubok trag na prostoru i društvu. Ovaj rad analizira ključne demografske procese i njihove učinke na Slavoniju, s posebnim naglaskom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata. Nakon ratnih razaranja, regija Slavonije suočila se s obnovom infrastrukture, gospodarstva i društva. Obnova je privukla migrante iz različitih dijelova Hrvatske i drugih bivših jugoslavenskih republika, što je rezultiralo značajnim promjenama u etničkoj i demografskoj strukturi. Dolazak novih stanovnika, u kombinaciji s povratkom izbjeglica i raseljenih osoba, doveo je do različitih demografskih dinamika unutar regije. U pogledu etničke strukture, Slavonija je tradicionalno bila dom većinski hrvatskog stanovništva. Međutim, dolazak novih migranata i povratnika doveo je do raznolikosti etničkog sastava. Pripadnici različitih etničkih skupina, uključujući Srbe, Mađare, i druge manjine, postali su sastavni dio slavonske zajednice. Demografske promjene obuhvatile su i prostornu raspodjelu stanovništva. Urbanizacija je postala sve izraženija, s gradovima kao što su Osijek, Vukovar, Slavonski Brod i drugima kao glavnim središtima privlačenja ljudi zbog radnih prilika i infrastrukturnih resursa. Ova koncentracija stanovništva u gradovima imala je utjecaja na ruralna područja koja su se suočavala s depopulacijom. Jedan od ključnih demografskih procesa bio je i natalitet. Promjene u ekonomskim uvjetima, društvenim normama i pristupu zdravstvenoj skrbi utjecale su na stopu nataliteta. Period nakon Drugog svjetskog rata obilježen je fluktuacijama u natalitetu, a ponekad se javio i negativan prirodni prirast. Ovi demografski pokazatelji imali su dugoročne implikacije na strukturu populacije. Uz demografske promjene, političke i ekonomske okolnosti također su oblikovale Slavoniju. Tranzicija prema samostalnoj Hrvatskoj kao neovisnoj državi, a kasnije i raspad Jugoslavije, imali su utjecaja na političku i socijalnu dinamiku regije. Ovi događaji doprinijeli su i etničkim napetostima i konfliktima, posebno tijekom devedesetih godina.

KLJUČNE RIJEČI; *Slavonija, demografske promjene, etnička raznolikost, Drugi svjetski rat, bijela kuga.*

SUMMARY

After the end of World War II, Slavonia, as an important region in eastern Croatia, experienced significant socio-demographic and ethnic changes that left a profound impact on its territory and society. This paper analyzes key demographic processes and their effects on Slavonia, with a special emphasis on the period after World War II. Following the wartime destruction, the Slavonia region faced the reconstruction of infrastructure, economy, and society. This recovery attracted migrants from different parts of Croatia and other former Yugoslav republics, resulting in significant changes in ethnic and demographic structure. The influx of new residents, combined with the return of refugees and displaced persons, led to diverse demographic dynamics within the region. In terms of ethnic composition, Slavonia traditionally housed a majority Croatian population. However, the arrival of new migrants and returnees led to ethnic diversity. Members of different ethnic groups, including Serbs, Hungarians, and other minorities, became integral parts of the Slavonian community. Demographic changes also encompassed spatial population distribution. Urbanization became more pronounced, with cities such as Osijek, Vukovar, Slavonski Brod, and others becoming primary centers of attraction due to job opportunities and infrastructure resources. This population concentration in cities had an impact on rural areas, which experienced depopulation. One of the key demographic processes was birth rate. Changes in economic conditions, social norms, and access to healthcare influenced the birth rate. The period after World War II saw fluctuations in birth rates, sometimes even a negative natural increase. These demographic indicators had long-term implications for population structure. Alongside demographic changes, political and economic circumstances also shaped Slavonia. The transition towards an independent Croatia as a sovereign state, and later the dissolution of Yugoslavia, had impacts on the political and social dynamics of the region. These events also contributed to ethnic tensions and conflicts, particularly during the 1990s.

KEYWORDS: *Slavonia, demographic changes, ethnic diversity, World War II, demographic decline, white plagu.*

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1. Predmet i ciljevi istraživanja	2
1.2. Osnovne hipoteze.....	2
1.3. Metodološki pristup	3
1.4. Dosadašnja istraživanja	4
2. DRUŠTVENO-DEMOGRAFSKA OBILJEŽJA SLAVONIJE OD SREDINE 19. DO SREDINE 20. STOLJEĆA.....	6
2.1. Teritorijalni i društveno-politički odnosi u Slavoniji.....	7
2.2. Imigracijske karakteristike Slavonije i demografska prenaseljenost hrvatskih regija... 12	
2.3. Ekonomske promjene i kolonizacijski procesi u prvoj polovici 20. stoljeća	15
2.4. Iseljavanje iz Slavonije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće	18
2.5. Pojava i posljedice fenomena „bijeke kuge“ u Slavoniji.....	25
2.6. Čimbenici ukupnoga kretanja stanovništva Slavonije.....	28
3. SOCIO-DEMOGRAFSKA I ETNIČKA STRUKTURA SLAVONIJE NAKON II. SVJETSKOGA RATA.....	29
3.1. Pristup kolonizaciji Slavonije u razdoblju od 1941. – 1945. godine.....	30
3.2. Demografska struktura stanovništva Slavonije u predratnom razdoblje	32
3.3. Ratna zbivanja i prisilno-selektivne migracije na području Slavonije	35
3.4. Mehanička „izmjena“ stanovništva i etničke promjene.....	37
3.5. Izravne ekonomske i demografske posljedice rata na prostoru Slavonije.....	40
3.6. Obilježja ukupnoga kretanja stanovništva Slavonije prema poslijeratnim popisima 1948. i 1953. godine	40
4. RAZVOJNA I DEMOGRAFSKA PERSPEKTIVA SLAVONIJE DO 1981. GODINE	44
4.1. Industrijalizacija i poslijeratni razvoj Slavonije	46
4.2. Razmjeri i obilježja urbano-ruralnih migracija u Slavoniji	47
4.3. Vanjska migracija stanovništva Slavonije 1960-ih i 1970-ih godina.....	49
5. ZAKLJUČAK	51
POPIS LITERATURE.....	52
PRILOZI.....	55
Popis slika.....	55
Popis tablica.....	55

1. UVOD

Nakon Drugog svjetskog rata, Slavonija je prošla kroz duboke promjene u svojoj socio-demografskoj i etničkoj strukturi, koje su duboko oblikovale njezinu povijest i razvoj. U razdoblju od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, ova regija svjedočila je značajnim društvenim, ekonomskim i demografskim transformacijama, a istraživanje tih aspekata omogućuje nam bolje razumijevanje njezinog evolucijskog puta. Početkom 19. stoljeća, Slavonija se suočila s ekonomskim rastom, industrijalizacijom i urbanizacijom, što je duboko utjecalo na društveno-demografske obrasce. Teritorijalni i društveno-politički odnosi igrali su ključnu ulogu u oblikovanju identiteta regije.

Kolonizacijski procesi i ekonomske promjene bile su također značajne obilježje ovog razdoblja. Ekonomski rast i tranzicija u prvoj polovici 20. stoljeća ostavili su traga na društvenoj i demografskoj strukturi Slavonije. Istodobno, iseljavanje stanovništva iz regije imalo je znatan utjecaj na demografske obrasce. Pad nataliteta, poznat kao "bijela kuga", izazvao je duboke promjene u ukupnom stanovništvu Slavonije. Ovaj demografski pad značajno je utjecao na društvenu i ekonomsku dinamiku regije. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Slavonija se suočila s novim izazovima. Prisilno-selektivne migracije i „izmjena“ stanovništva doveli su do značajnih etničkih i demografskih promjena.

Direktne posljedice rata - ekonomske i demografske - ostavile su dubok trag na regiji, oblikujući proces obnove i razvoja. Popisi stanovništva iz 1948. i 1953. godine otkrili su nove demografske obrasce koji su se oblikovali nakon rata. Industrijalizacija je postala ključna snaga poslijeratnog razvoja Slavonije, privlačeći nove migrante i oblikujući dinamiku između urbanih i ruralnih područja. Tijekom 1960-ih i 1970-ih godina, vanjska migracija stanovništva također je igrala značajnu ulogu. Unatoč izazovima, regija je postigla određenu razinu razvoja do 1981. godine. Industrijalizacija je bila ključni pokretač razvoja, iako su ograničavajući faktori također bili prisutni. Sve ove teme zajedno pružaju duboki uvid u promjene koje su obilježile Slavoniju nakon Drugog svjetskog rata, odražavajući složenu interakciju povijesnih i društvenih čimbenika koji su oblikovali regiju tijekom različitih vremenskih razdoblja.

1.1. Predmet i ciljevi istraživanja

Predmet istraživanja ovoga diplomskog rada jest proučavanje socio-demografskih i etničkih promjena koje su se dogodile u regiji Slavoniji nakon Drugog svjetskog rata. Kroz analizu različitih aspekata kao što su društveno-demografske karakteristike, ekonomske transformacije, migracijski obrasci, demografski pad, posljedice rata i razvojne perspektive, rad istražuje kako su povijesni događaji, političke odluke i društveni faktori utjecali na razvoj Slavonije. Tema ovog rada obuhvaća analizu različitih dimenzija promjena koje su se dogodile nakon Drugog svjetskog rata, istražujući kako su one utjecale na strukturu stanovništva, ekonomiju, kulturu te društvene odnose u regiji. Kroz sistematično prikupljanje i analizu relevantnih podataka, sagledani su uzroci i posljedice tih promjena i konačan odraz na formiranje povijesnoga identiteta Slavonije. Ciljevi pisanja ovog diplomskog rada temelje se na razumijevanju socio-demografskih i etničkih promjena, a glavnim ciljem razumijevanja cjelokupne društvene, ekonomske i demografske slike ovoga prostora.

Rad je usmjeren je na temeljitu analizu povijesnih događaja koji su igrali ključnu ulogu u razvoju Slavonije nakon Drugog svjetskog rata i oblikovanju socio-demografskih i etničkih obrazaca regije. U radu će se proučavati i zakonitosti kretanja odrednica prirodnoga i prostornoga kretanja stanovništva kako bi se bolje razumjeli migracijski pravci i etnički odnosi. Analizirat će se također promjene u gospodarstvu, zaposlenosti i industriji koje su utjecale na ravnotežu između urbanog i ruralnog razvoja. Rad razmatra procese doseljavanja i iseljavanja unutar regije i izvan nje, identificirajući ključne motive i posljedice takvih kretanja stanovništva. Analizom posljedica "bijele kuge", tj. smanjenja nataliteta, istraženo je kako se demografski pad odrazio na društveno-ekonomski pejzaž Slavonije nakon II. Svjetskoga rata.

1.2. Osnovne hipoteze

Ispitivanjem relevantne literature i uzimajući u obzir prezentiranu problematiku, postavljene su osnovne istraživačke pretpostavke.

- Hipoteza 1: Industrijalizacija i ekonomske promjene nakon Drugog svjetskog rata privukle su migrante iz ruralnih dijelova Slavonije prema urbanim centrima, što je rezultiralo promjenama u urbano-ruralnoj dinamici regije.

- Hipoteza 2: "Bijela kuga" nakon rata znatno je smanjila natalitet u Slavoniji, uzrokujući korjenite promjene u ukupnoj socio-demografskoj strukturi regije, osobito migracijskim karakteristikama i prirodnom kretanju stanovništva.
- Hipoteza 3: Ratni događaji i prisilne migracije u Drugom svjetskom ratu doveli su do dubokih etničkih promjena u Slavoniji, mijenjajući etničku strukturu regije i oblikujući njezinu suvremenu raznolikost.
- Hipoteza 4: Zbivanja neposredno prije te osobito nakon Drugog svjetskog rata usmjerila su demografski, ekonomski i ukupni razvoj Slavonije u poslijeratnom razdoblju.

1.3. Metodološki pristup

Prilikom izrade rada, bit će korištena raznovrsna znanstvena metodologija, među kojima je metoda kompilacije istaknuta kao ključna. Kroz ovu metodu, planira se razrada teoretskog okvira rada, koristeći se prikupljanjem relevantne literature te primjenom metoda analize i sinteze radi kreiranja temeljnih poglavlja. Analizom prikupljenog materijala primjenom induktivne metode, identificirat će se ključni naslovi unutar literature. Pristupom podacima i informacijama iz literature, stvorit će se sintetizirani dijelovi rada koji će biti organizirani i koherentni. Ova metoda omogućava izvođenje općih zaključaka iz literature i oblikovanje teoretskog okvira istraživanja.

Deduktivna metoda primijenit će se za logičko strukturiranje tematskih naslova. Na temelju općenitih teza ili koncepata, koristit će se specifični podaci i informacije iz literature kako bi se podržali zaključci i analize. Za potrebe detaljne obrade prikupljenih materijala i podataka, koristit će se metoda analize. Kroz sistematičnu analizu relevantne literature i drugih izvora, pružit će se uvid u ključne aspekte socio-demografskih i etničkih promjena u Slavoniji nakon Drugog svjetskog rata. Primjenom povijesne metode istraživanja omogućit će se dublje razumijevanje konteksta i faktora koji su uvjetovali razvoj ovoga prostora. Kombinacijom svih navedenih metoda, omogućit će se obuhvatnija razrada problematike postavljenu u naslovu rada.

1.4. *Dosadašnja istraživanja*

Svakodnevno svjedočimo različitim promjenama i događanjima koja utječu na demografsku sliku Hrvatske, osobito njezinih najugroženijih dijelova kao što su Slavonija, Baranja i Srijem: nedostatak radnih mjesta, nedovoljno srednjoškolskog i fakultetskog obrazovanja za tržište rada, poljuljane vrijednosti obiteljskog i bračnog zajedništva, veliki broj rastava, rođenje djece izvan obitelji i sl. O ovoj problematici se govori u radovima autora kao što su Ivan Balta, Dražen Živić, Božena Vrašnješ-Šoljan i mnogi drugi.

Težište je stavljeno na smjer i intenzitet promjena u različitim aspektima ukupnog smanjenja stanovništva, prirodnog rasta stanovništva i strukturne demografske ravnoteže, uzimajući u obzir razne međusobne odnose prirodnih i migracijskih komponenata. Sadašnja demografska slika Hrvatske, u svom ukupnom i strukturnom aspektu je nepovoljna, te u trenutačnom ekonomskom kontekstu sadrži bitna demografska obilježja kao što su prirodno opadanje broja stanovnika, kao i rast negativnih migracijskih tokova s tendencijom jačanja.

Postavlja se naglasak na potrebu razumijevanja različitih komponenata ovih procesa te nužnost strategija koje bi usmjerile demografski i gospodarski razvoj. U radu Anđelka Akrapa pod nazivom „Depopulacijske tendencije u Slavoniji“ (2004.) ističe se period značajnih migracijskih tokova koji su izmijenili demografski sastav stanovništva. Autor istražuje kako su doseljavanje početkom 18. stoljeća, rušenje društvenih i ekonomskih struktura te ciljano ograničavanje broja djece u obitelji na duže staze doprinijeli opadanju broja stanovnika. Uz to, Domovinski rat, visoka nezaposlenost i ekonomska nesigurnost krajem 20. stoljeća pospješili su ove postojeće procese, zbog čega je došlo do masovnog iseljavanja u zapadne zemlje. Autor smatra da se iseljavanje može obustaviti dugoročnom politikom ekonomske i demografske obnove, uz potrebnu snažnu državnu intervenciju. Anđelko Akrap istražuje povijesne i ekonomske faktore koji su doveli do depopulacije u Slavoniji.

U radu „Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.“ (1998.) autorice Božene Vrašnješ-Šoljan promatramo razdoblje od prvog popisa stanovništva (1857.) pa sve do Prvog svjetskog rata. Pratimo demografski razvoj Hrvatske i Slavonije te iseljavanje sa istoga područja. Autorica u radu navodi da, iako je Hrvatska u početku 19. stoljeća bila jedna od zemalja sa najsporijim rastom stanovništva, u prijeratnom razdoblju Hrvatska i Slavonija počinju pratiti trendove ostatka Europe.

U radu „Demografski trendovi u gradovima Slavonije“ (2018.), autor Krešimir Ivanda istražuje promjene u broju stanovnika u gradovima istočne Hrvatske i analizira određene demografske karakteristike. Nakon deagrarizacije i rapidne industrijalizacije, gradovi su postali središte razvitke što je rezultiralo negativnim demografskim posljedicama poput iseljavanja i ukupne depopulacije. Krešimir Ivanda fokusira se na demografske promjene u gradovima Slavonije, koji su doživjeli ubrzanu depopulaciju zbog promjena u gospodarskom modelu. Deagrarizacija i industrijalizacija su uzrokovali iseljavanje iz ruralnih područja prema gradovima, a nedostatak ekonomske raznolikosti rezultirao je daljnjim iseljavanjem iz gradova.

Kada govorimo o iseljeništvu u razdoblju do Prvog svjetskog rata, onda moramo spomenuti autora Ivana Baltu. Svojim radom „Iseljavanje iz Slavonije pred Prvi svjetski rat“ daje nam uvid u tok samog iseljavanja Slavonaca, te navodi kada je ono bilo najintenzivnije, a kada manje intenzivno, koje su župe u Slavoniji bile najbrojnije te tko je, prema strukturi, najviše iseljavao iz Slavonije. U svojem radu „Iseljavanje iz Slavonije u Ameriku od 1905. do 1910. godine“ govori o smjerovima migracijama te položaju slavonskih gradova u migracijskim procesima.

Demografskim promjenama od Prvog svjetskog rata do Domovinskog rata bavio se autor Dražen Živić. U svome radu „Razvoj etničke strukture Istočne Hrvatske u drugoj polovici 20.stoljeća“ govori o etničkim promjenama i njihovim uzrocima te analizira Hrvate i ostale etničke skupine koje su činile Istočnu Hrvatsku. Nadalje, njegov rad „Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948.-1991.“ prikazuje kretanje stanovništva od Drugog svjetskog rata. Ruralne migracije, starenje stanovništva, smanjenje prirodnog priraštaja i sl. samo su neki od procesa koje autor Živić obrađuje.

U raspravama ovih autora, istaknuta je ozbiljna situacija vezana s demografskim promjenama i depopulacijom u Slavoniji, Baranji i Srijemu. Različiti čimbenici, poput nedostatka radnih mjesta, nedostatnog obrazovanja prilagođenog tržištu rada te društvenih promjena u obiteljskim i bračnim odnosima, doprinose jačanju negativnih procesa s kojima se ova regija suočava.

2. DRUŠTVENO-DEMOGRAFSKA OBILJEŽJA SLAVONIJE OD SREDINE 19. DO SREDINE 20. STOLJEĆA

Slavonija, koja je povijesna regija u Hrvatskoj, prošla je kroz značajne društvene i demografske promjene tijekom razdoblja od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, odnosno od 1850. do 1950. godine. Ovo razdoblje obilježava niz važnih događaja, uključujući industrijsku revoluciju, promjene u agrarnoj strukturi, migracije stanovništva te političke promjene koje su imale utjecaj na društveni i demografski sastav regije. Sredinom 19. stoljeća, na području Slavonije i Baranje, primjećuju se dvije značajne pojave koje su rezultirale promjenama u broju stanovnika.

Prva pojava, izazvana ukidanjem feudalizma 1848. godine, bila je iseljavanje stanovništva uslijed gospodarskih i društvenih promjena. Nakon što je feudalni sustav prestao postojati, tradicije i način života koji su se godinama oblikovali na istočnom dijelu Hrvatske došli su do narušavanja (Švob, 1998). Seljaci su se našli u situaciji da i dalje redovito podmiruju dugove prema vlastelinstvu, čak i nakon ukidanja feudalnih obaveza. U to vrijeme su također počele nastajati kućne zadruge kao posljedica ukidanja kmetstva, što je dodatno dovelo do fragmentacije zemljišta za obradu. Stoga su mnoge obitelji morale osamostaliti sebe, gradeći nove kuće i razvijajući vlastita gospodarstva.

U slučaju nedostatka financijskih sredstava, seljacima je omogućeno zaduživanje putem hipoteka. Ovi dugovi su često bili vraćani prodajom stoke ili čak prodajom zemljišta. Ovaj lanac događaja često je vodio prema iseljavanju, najčešće prema prekomorskim zemljama. Do početka Prvog svjetskog rata, više od 300 tisuća ljudi s područja Hrvatske, uključujući Slavoniju i Baranju, već je napustilo svoje domove (Turčić, 1995). Tijekom tog razdoblja, useljavanje Nijemaca, Čeha i Mađara imalo je značajan utjecaj na poljoprivredu i također je pridonijelo očuvanju fertiliteta stanovništva. Istovremeno, druga značajna pojava koja je utjecala na broj stanovnika bila je ciljano postavljanje ograničenja na broj djece u obiteljima.

Iako se takva praksa javljala i u drugim dijelovima Hrvatske, posebno je istaknuta kao specifičnost Slavonije. Socijalno raslojavanje je promoviralo novi skup vrijednosti i motivacija, pogodujući obiteljima s manjim brojem djece. Ograničavanjem broja potomaka na jedno dijete, obitelji su mogle zadržati cijeli posjed. Ovo ograničenje je kasnije postalo poznato kao „bijela kuga“. Povećanje broja pobačaja također je bilo povezano s ovom pojavom, što je dovelo do povećane smrtnosti žena zbog primitivnih i nehigijenskih metoda provođenja pobačaja.

Unatoč učestalim pobačajima, fertilitet stanovništva nije značajno opao zbog kontinuiranog doseljavanja u Slavoniju i Baranju. Međutim, tijekom 1930-ih godina, fertilitet je blago opao ispod prosjeka za Hrvatsku. Novi doseljenici su brzo prihvatili običaje autohtonog stanovništva te unatoč svojim podrijetlom iz područja visokog nataliteta, usvojili su tradicionalno nisku stopu rađanja. Također, depopulacijske tendencije su utjecale na slavonsko stanovništvo, uzimajući u obzir njihovo izbjegavanje dijeljenja posjeda među djecom. Utjecajem novog socijalnog okruženja, doseljenici su prihvatili isti način života koji je doveo do depopulacije. Sredinom 19. stoljeća, Slavonija je bila pretežito agrarna regija (Turčić, 1995).

Međutim, s pojavom industrijske revolucije, postupno se počinju razvijati industrijski centri, osobito vezani uz preradu drva i prehrambenu industriju. No, unatoč tome, poljoprivreda je ostala dominantna gospodarska grana, s naglaskom na žitarice, stoku i šumarstvo. Tijekom ovog razdoblja, Slavonija je svjedočila različitim migracijskim valovima. Osobito nakon Prvog svjetskog rata, postojale su velike migracije stanovništva iz drugih dijelova bivše Austro-Ugarske prema Slavoniji. Istodobno, postojale su i migracije iz Slavonije prema urbanim centrima i inozemstvu kako bi ljudi pronašli bolje životne uvjete.

Etnička struktura Slavonije tijekom ovog razdoblja bila je prilično raznolika. Osim Hrvata koji su činili većinu, postojale su i značajne manjine, kao što su Srbi, Nijemci, Mađari i Židovi. Nakon Drugog svjetskog rata, zbog političkih promjena, ratova i migracija, došlo je do promjena u etničkoj strukturi, s padom broja nekih manjinskih zajednica. Kroz ovaj period, Slavonija je doživjela niz političkih promjena. Bila je dio Habsburške Monarhije, zatim Kraljevine SHS (kasnije Kraljevine Jugoslavije) te Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata.

2.1. Teritorijalni i društveno-politički odnosi u Slavoniji

„Demografski razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća pa sve do završetka Prvog svjetskog rata postao je obilježje ukupnog procesa modernizacije koji je, iako neujednačenim ritmom, kontinuiranim djelovanjem obilježio ovo povijesno razdoblje. Krajem te etape dogodio se značajan paradoks: dok je čitava zemlja neprekidno napredovala ekonomski, društveno-politički odnosi su doveli do raspada zajedničkog državno-političkog okvira u kojem su različiti narodi stoljećima živjeli zajedno. Proces sustavne modernizacije u

civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji započeo je tek nakon pada neoapsolutizma“ (Vranješ-Šoljan, 1998, 42).

U Hrvatskoj do tada nisu postojali značajni uvjeti koji bi mogli ubrzati modernizacijski tok. Tek šezdesetih godina 19. stoljeća, posebno nakon potpisivanja Austro-ugarske nagodbe 1867. godine, otvorile su se mogućnosti za provođenje industrijalizacije. “To je na ekonomskom planu značilo veću dostupnost kapitala, razvoj tvorničke industrije, trgovine te izgradnju modernih prometnica i jačanje urbanih središta. Nakon što su modeli nacionalne ideologije tijekom prvog dijela 19. stoljeća postavili naciju kao kulturni identitet, tijekom kasnijeg dijela „drugog“ 19. stoljeća, najvažnije kulturne institucije (poput akademija znanosti i sveučilišta) osnovane su u Hrvatskoj kako bi se ostvarila kulturna i duhovna modernizacija“ (Vranješ-Šoljan, 1998, 42).

Autorica Vranješ-Šoljan u svome radu „Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.“ tvrdi kako je proces modernizacije u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u ostatku Europe, zahtijevao ljudski faktor. Ljudski čimbenik postao je glavna karakteristika industrijske revolucije. Bitno istraživačko pitanje je kako su se ekonomske i demografske promjene odrazile na ukupni razvoj? Da bismo odgovorili na to pitanje, potrebno je analizirati društveno-ekonomske odnose koji su oblikovali faktore demografske reprodukcije. U tom kontekstu, prihvaćen je koncept jezgre i periferije. Hrvatska je bila dio europske periferije gdje se dogodila zakašnjela društveno-ekonomska transformacija s pripadajućim demografskim promjenama (Vranješ-Šoljan, 1998., 42)

Početni koraci modernizacije u Hrvatskoj i Slavoniji bili su oblikovani vanjskim planovima i težnjama, no suočili su se s izazovima sedamdesetih godina 19. stoljeća zbog krize dualizma unutar Austro-Ugarske. Tek nakon revidiranja Nagodbe, pod vodstvom bana Ivana Mažuranića, stvoreni su uvjeti za daljnji razvoj i otvorile su se nove mogućnosti napretka. Posljednja faza modernizacije započela je tzv. „modernizacijskim skokom“ sredinom devedesetih godina, što je dovelo do transformacije Hrvatske u građansko društvo u svim područjima (Vranješ-Šoljan, 1998, 42).

Demografski aspekt kretanja stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji prolazio je kroz nekoliko razvojnih etapa, od kojih svaka ima svoje specifičnosti u prirodnom kretanju i promjenama u strukturama stanovništva. Suvremenici su već tijekom 19. stoljeća obraćali pozornost na demografske promjene u hrvatskim zemljama, koristeći povijesnu demografiju kao „izvor za procjenu ekonomske snage naroda“ i „izvor za ocjenu stanovništva tog doba“ (Turčić, 1995).

Njihove procjene temeljile su se na raznovrsnim dostupnim izvorima o stanovništvu, iako nisu imali precizne metodologije suvremenih popisa stanovništva.

Razdoblje koje se obrađuje obuhvaća opće popise stanovništva, pri čemu je prvi takav popis za cijelu Monarhiju proveden 31. listopada 1857. godine. „Popisni zakon donesen iste godine, 23. ožujka, predviđao je obnovu općih popisa svakih šest godina, no sljedeći popis je obavljen nakon Nagodbe 1869. godine. Za novi opći popis bilo je potrebno čekati 11 godina, no popis stanovništva iz 1880. godine proveden je unutar novoosnovanog Zemaljskog statističkog ureda za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, koji je organizirao i preostala tri popisa za vrijeme trajanja Monarhije: 1890., 1900. i 1910.“ (Vranješ-Šoljan, 1998, 42).

Ova tri popisa su obuhvatila područje Hrvatske, Slavonije i nekadašnje Vojne krajine kao jedinstveno područje. Važno je napomenuti da podaci o kretanju stanovništva iz popisa nisu pružali istraživačima usporedive podatke u dugim vremenskim serijama zbog čestih promjena administrativnih granica Hrvatske i Slavonije tijekom druge polovice 19. stoljeća. Druga značajna prepreka proizlazila je iz nepostojanja podataka o određenim ekonomsko-socijalnim i društvenim strukturama. Kada su u pitanju ovi aspekti, važno je istaknuti da niti jedan od navedenih popisa nije pružio podatke o etničkoj ili nacionalnoj strukturi stanovništva (Vranješ-Šoljan, 1998, 43).

Tablica 1. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije 1800. do 1910. godine

ZEMLJA	1800.	1851.	1800=100 1851.	1880.	1910.	1910. 1851. = 100
Civilna Hrvatska i Slavonija	757.538	868.456	114,6	1,194.415	2,621.954	
Vojna krajina	483.605	621.733	128,5	764.294		
UKUPNO	1,241.143	1,490.189	120,0	1,956.709	2,621.954	175,9

Izvor: Vranješ-Šoljan, 1998, 43.

„Podaci o ukupnom kretanju (prirodnom i mehaničkom) dodatno ističu da je sve do kraja 80-ih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji djelovala dinamika koju karakterizira predtranzicijska faza. U toj fazi smrtnost, rodnost i prirodni prirast su više bili pod utjecajem bioloških čimbenika nego društveno-ekonomskih uvjeta. Taj rast nije bio rezultat povećane

rodnosti, već smanjenja smrtnosti, posebno među djecom i dojenčadima. Smanjenje smrtnosti uz istovremeno stabilan nivo rodnosti rezultirao je povećanjem prirodnog prirasta stanovništva i demografskom ekspanzijom. To su karakteristike početne faze ukupnog procesa demografske tranzicije. Proces demografske tranzicije se događao u specifičnim uvjetima unutarnjeg ekonomskog i društvenog razvoja. Do kraja 80-ih godina 19. stoljeća, Hrvatska i Slavonija su prolazile kroz fazu predtranzicije, pri čemu su visoke stope smrtnosti i rodnosti, posebno djece i dojenčadi, bile značajne. Visoka stopa smrtnosti je bila rezultat ekonomske strukture koja se uglavnom oslanjala na poljoprivredu. Ova struktura je zahtijevala dulji period prilagodbe nakon ukidanja feudalnih odnosa i provedbe zemljišne reforme, kako bi poljoprivreda mogla osigurati dovoljno hrane za stanovništvo i viškove za tržište. Ovi uvjeti nisu nužno značili prelazak u kapitalistički sustav. Dodatno, epidemije, niska razina obrazovanja, nedostatak prehrane i općenita oskudica su doprinijeli visokoj stopi smrtnosti“ (Vranješ, 1998, 43-44).

„Podaci iz popisa omogućuju izdvajanje zaključka o predtranzicijskoj etapi kada se imaju u vidu promjene administrativnih granica i teritorijalno povećanje. Ovo povećanje može se objasniti priključenjem Srijema i varaždinskog generalata teritoriju civilne Hrvatske i Slavonije, što rezultira povećanjem teritorija za više od 27%“ (Vranješ, 1998, 45). Tijekom tih godina, karakteriziraju ih konstantno visoke stope rodnosti. Ova visoka stopa fertiliteta djelomično je rezultat niske ekonomske razine, dominantne agrarne strukture gospodarstva, niskog stupnja obrazovanja, pretežno mladog stanovništva te visokih stopa bračnosti, uz istodobno visoku smrtnost dojenčadi i male djece. Visoka smrtnost također je obilježila razdoblje od 1850. – 1880. godine u Hrvatskoj i Slavoniji (Vranješ-Šoljan, 1998.).

Prirodni prirast, razlika između rodnosti i smrtnosti, tijekom 1850. – 1880. godine u Hrvatskoj i Slavoniji bio je neujednačen, često nizak, te ponekad čak i negativan. Ovaj prirodni prirast upotpunjuje sliku predtranzicijske faze koja se zaključuje oko 1880. godine, otvarajući put prema demografskim procesima utemeljenim na društveno-gospodarskim uvjetima.

Tablica 2. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije 1890.-1910

PODRUČJE	1890.	1900.	1910.
Županije	2,033.428	2,215.046	2,044.441
Gradovi	152.982	185.720	221.296
Zajedno	2,186.410	2,400.766	2,602.544

Izvor: Vranješ-Šoljan, 1998, 45.

Od osamdesetih godina 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata, primjećuje se ubrzanje porasta stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji. Nadalje, ne smijemo zanemariti važnost doprinosa u cjelokupnom povećanju broja stanovnika koji proizlazi iz spajanja krajiškog područja i Provincijale 1881.godine (Vranješ, 1998, 45).

Tablica 3. Stope rodnosti, smrtnosti i prirodnog prirasta stanovništva Hrvatske i Slavonije 1850.-1880. u promilima (‰)

Godina	Rodnost	Smrtnost	Prirodni prirast	Godina	Rodnost	Smrtnost	Prirodni prirast
1850.	40,10	36,80	3,30	1866.	39,18	37,20	1,98
1851.	46,40	36,50	9,90	1867.	39,65	38,40	1,25
1852.	44,10	38,60	5,50	1868.	38,60	38,50	0,10
1853.	46,80	48,90	-2,10	1869.	38,80	38,80	0,00
1854.	34,50	48,30	-13,80	1870.	44,17	41,30	2,87
1855.	37,80	48,80	-11,00	1871.	41,33	48,72	-7,39
1856.	42,00	36,30	5,70	1872.	37,89	12	-10,23
1857.	45,90	32,90	13,00	1873.	45,17	52,06	-6,89
1858.	43,50	33,00	10,50	1874.	42,91	48,02	-5,11
1859.	44,00	35,10	8,90	1875.	46,20	40,61	5,59
1860.	46,40	32,50	13,90	1876.	47,89	40,29	7,60
1861.	39,80	36,30	3,50	1877.	43,83	38,11	5,72
1862.	40,50	37,80	2,70	1878.	43,21	34,48	8,73
1863.	47,80	39,90	7,90	1879.	46,28	34,10	12,18
1864.	45,80	38,20	7,60	1880.	43,85	33,36	10,49
1865.	43,13	32,85	10,28				

Izvor: Vranješ-Šoljan, 1998, 44.

Kroz analizu triju popisa primjećuje se značajan porast stanovništva u civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj Krajini od čak 38%. Ovo povećanje može se objasniti priključenjem Srijema i

varaždinskog generalata teritoriju civilne Hrvatske i Slavonije, što rezultira povećanjem teritorija za više od 27% (Švob, 1998). Uvidom u vitalne trendove, konkretno u tablici 3, jasno se ocrtava predtranzicijska faza u Hrvatskoj i Slavoniji i konstantno visoke stope rodnosti.

2.2. Imigracijske karakteristike Slavonije i demografska prenaseljenost hrvatskih regija

Hrvatska je tradicionalno iseljenička zemlja, a uzroci ovog stanja moraju se tražiti u vanjskoj migraciji koja je tijekom drugog dijela 19. stoljeća u Hrvatskog i Slavoniji dovela do pojave određenih negativnih demografskih promjena. Iako su zemlje sjeverozapadne Europe bile glavni izvor iseljenika za Novi svijet u prvom dijelu 19. stoljeća, i Hrvatska je postala značajno iseljeničko područje u drugom dijelu 19. stoljeća. Europljane, pa tako i Hrvate, na odlazak tjerale su brojne okolnosti, uglavnom ekonomske (agrarne krize, slaba mogućnost zarade izvan sela i slično), no s druge strane, privlačile su ih bezbrojne prilike koje je pružala ekspanzija Novog svijeta, naročito SAD.

Prema tadašnjoj gospodarskoj strukturi, poljoprivrednici su činili i većinu onih koji su napuštali Hrvatsku (Nejašmić, 1991). Budući da su se središta moći vlasti nalazila izvan Hrvatske, centralizacija je utjecala na marginalizaciju i socioekonomsku zaostalost. Veliki broj siromašnih seljaka koji su pobjegli sa sela u potrazi za poslom, industrijalizacija je u potpunosti odbacila jer je bila preslaba da ih uzdržava. Iseljavanje u tim uvjetima pokazalo se kao jedina opcija. Mnogi ljudi putuju u inozemstvo s ciljem da nešto kupe i vrate se kući. Međutim, u većini slučajeva takva preseljenja su postajala trajna.

No, iako smo karakteristični po iseljavanju iz cijele „lijepe naše“, kroz cijelo 19. stoljeće do Prvoga svjetskog rata, Hrvatska i Slavonija su funkcionirale kao područje useljavanja. Suvremeni demografi su primijetili da se stanovništvo stranih narodnosti povećavalo ne samo putem doseljavanja, već i zbog razlika u prirodnom prirastu. Pretjerana gustoća stanovništva u određenim područjima Austro-Ugarske Monarhije, organizirana preseljavanja, dodjela slobodnih zemljišnih posjeda, davanje koncesija za eksploataciju šuma i rudnika te sudjelovanje u različitim državnim službama i poduzetništvu, pridonijeli su useljavanju stranih doseljenik (Vranješ-Šoljan, 1998, 47). Podaci o jeziku kojim se stanovništvo služi (tablica 4) ukazuju na postupan rast udjela stranih narodnosti do Prvoga svjetskog rata. Ovaj trend je donekle utjecao na migracijski saldo, koji nije, bez obzira na masovno iseljavanje, uvijek jasno odražavao ovaj

problem. Informacije o porijeklu stanovništva, kao primjerice zavičajnosti, za 1890. godinu pokazuju da je 93,65% stanovništva korijenom iz Hrvatske i Slavonije, dok je 3,66% došlo iz Ugarske, 2,20% iz Austrije, 0,10% iz Italije, 0,06% iz Bosne i 0,04% iz Rijeke. Kretanje stanovništva je bilo prilično ograničeno unutar granica Monarhije (Vranješ-Šoljan, 1998, 48).

Tablica 4. Stanovništvo češkog, mađarskog i njemačkog materinskog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji 1880., 1890. i 1900. godine (u %)

Godina	Češki	Mađarski	njemački
1880.	1,54	4,37	8,79
1890.	2,52	6,29	10,75
1900.	2,63	7,51	11,17
1910.	2,40	7,95	10,15

Izvor: Vranješ-Šoljan, 1998, 48.

Društvene promjene, koje su važan dio demografskih procesa, obično se analiziraju kroz demografski sastav stanovništva. Međutim, kako smo već napomenuli, statistika nije uvijek potpuno precizan izbor informacija u tom kontekstu. Službena statistika, unatoč završetku procesa nacionalne integracije Hrvata i drugih naroda u okviru banske Hrvatske tijekom 19. stoljeća, nije redovito iznosila podatke o nacionalnosti sve do okončanja Monarhije. Čak ni informacije vezane uz materinski jezik nisu dovoljne za precizno utvrđivanje broja osoba koje pripadaju hrvatskoj nacionalnosti, uzimajući u obzir opciju bilježenja jezika kao hrvatskog ili srpskog. Jedina mogućnost približnog rekonstruiranja demografskog sastava stanovništva leži u kombiniranju informacija o religijskoj i jezičnoj pripadnosti, i to uz oprezno tumačenje rezultata (Vranješ-Šoljan, 1998).

Tablica 5. Religijska struktura stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i gradovima 1890. u %

Područje	Rimokatolici	Pravoslavci	Evangelisti	Židovi	Ostali
Gradovi	82,39	11,32		4,55	0,48
Hrvatska i Slavonija	71,03	25,93	1,65	0,79	0,6

Izvor; Vranješ-Šoljan, B. 1998:48

„Godine 1890., religijski sastav stanovnika Hrvatske i Slavonije pokazivao je da je 71,03% pripadalo rimokatoličkoj vjeroispovijesti. Pravoslavci su činili 25,32%, evangelici 1,65%, Židovi 0,79%, dok je ostalih vjeroispovijesti bilo 0,6%. U urbanim središtima, religijska dinamika bila je različita, s većim udjelom rimokatolika i Židova, a ljudi pravoslavne vjere bilo je dvostruko manje. Unutar gradova su također postojale značajne varijacije. Na primjer, prije Prvoga svjetskog rata, u Zagrebu je 88% stanovnika bilo rimokatoličke vjere, 4,51% pravoslavne, a 5,61% su bili Židovi“ (Vranješ-Šoljan, 1998, 48-49).

U Varaždinu, udio katolika je iznosio 93,37%, pravoslavnih 0,90%, a Židova 4,98%. U Osijeku je 80,39% stanovnika bilo rimokatolika, 7% pravoslavnih, 8,07% Židova, a 3,14% evangeličke vjere. U Zemunu je udio rimokatolika iznosio 54,82%, pravoslavnih 36,91%, evangelika 3,71%, a Židova 4,15%. Manje od polovice stanovnika u Osijeku koristilo je hrvatski ili srpski jezik, točnije 47,10% dok je 37,81% koristilo njemački i mađarski jezik (Vranješ-Šoljan, 1998). Vidno je da su gradska područja bila privlačnija strancima u usporedbi s ruralnim područjima.

Pozitivniji pomaci u socijalno-gospodarskim kretanjima u gradskim područjima postali su očiti tek tijekom posljednjih dvadeset godina tog stoljeća, kao što se vidi iz demografskih promjena. „Broj naselja s više od pet tisuća stanovnika povećao se s osam 1890. godine na četrnaest 1910. godine. Međutim, brži proces urbanizacije ograničen je konzervativnim upravno-političkim sustavom. Zakon o uređenju gradskih općina iz 1895. nije suštinski promijenio naslijeđeni povijesni razvoj, što je rezultiralo time da je do kraja Monarhije samo 17 naselja imalo status grada“ (Vranješ-Šoljan, 1998, 51).

Među tim gradovima bile su znatne razlike ne samo u veličini, već i u socijalno-gospodarskoj strukturi. Uz glavni grad Zagreb s otprilike 40.000 stanovnika i Osijek s oko 21.000, samo su još dva grada (Varaždin i Zemun) imala broj stanovnika veći od 10.000 1890. godine. U toj godini, ukupan broj stanovnika u gradovima iznosio je 152.982, što je činilo tek 7,8% ukupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije (koje je tada brojilo 2.186.410 stanovnika) (Vranješ-Šoljan,

1998, 52). Demografski razvoj u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj i Slavoniji bio je ključni aspekt ukupnog procesa modernizacije.

„Međutim, zbog zakašnjelih društveno-ekonomskih promjena, demografski reproduktivni sustav se odvijao u okvirima odgođenih uvjeta. Tek nakon što su dinamične ekonomske i društvene snage konsolidirale dualistički poredak, bilo je moguće postići napredak prema modernizacijskim tendencijama. U takvom kontekstu društveno-povijesnih događanja, primjećuju se inicijalni koraci demografske tranzicije na području Hrvatske i Slavonije. Bitnu komponentu tih koraka čini postupna transformacija tradicionalnog obrasca obnavljanja stanovništva. Demografski trendovi na ovom prostoru bili su usklađeni s ritmom i karakteristikama kapitalističke preobrazbe“ (Vranješ-Šoljan, 1998, 52).

Do početka 20. stoljeća, napredak u industrijskom sektoru i urbanizacija ostvarili su svoje učinke, što se manifestiralo kroz rast stanovništva, promjene u demografskim strukturama te geografskom rasporedu.

2.3. Ekonomske promjene i kolonizacijski procesi u prvoj polovici 20. stoljeća

Prva polovica 20. stoljeća za Slavoniju bila je razdoblje značajnih promjena. Ekonomske transformacije, iako često prekinute ratovima i globalnim ekonomskim krizama, ostavile su trajan utjecaj na regiju. S druge strane, kolonizacijski procesi imali su dubok utjecaj na društvenu i kulturnu dinamiku Slavonije. Kroz sve to, Slavonija je ostala regija koja je kombinirala svoje bogate tradicije s izazovima i mogućnostima modernog doba. S početkom 20. stoljeća, dok su industrijska revolucija i kapitalizam bili u punom zamahu u mnogim dijelovima Europe, Slavonija je također svjedočila promjenama u svom gospodarstvu. Tradicionalno poznata po poljoprivredi, osobito proizvodnji žitarica, regija je započela s diversifikacijom ekonomije.

Prisutnost drvne i prehrambene industrije počela je rasti, uz poticajne mjere vlasti i ulaganje privatnog kapitala. Međutim, ekonomske promjene nisu bile konstantne niti bez prepreka. Dva svjetska rata i između njih ekonomska kriza 1930-ih godina ostavili su trag na ekonomskom pejzažu Slavonije. Ratovi su narušili infrastrukturu i privredu, dok je Velika depresija smanjila potražnju za izvoznim proizvodima. Zemljopisne promjene su dovele do relativnih promjena u ekonomskom položaju Hrvatske. Nekada jedna od manje razvijenih regija unutar Austro-Ugarske Monarhije, Hrvatska je, uslijed promjene granica, postala jedno od najrazvijenijih

područja unutar Jugoslavije. Ova promjena u relativnom ekonomskom položaju imala je pozitivan utjecaj na hrvatsko narodno gospodarstvo unutar okvira Jugoslavije.

„U sektoru industrije, Hrvatska i Slavonija su zapošljavale 27 posto svih industrijskih radnika u Jugoslaviji, dok je udio u Dalmaciji iznosio 6 posto. Trgovinski opseg Hrvatske i Slavonije je činio 20 posto ukupne trgovine Jugoslavije, dok je Dalmacija sudjelovala s 7 posto“ (Bićanić, 1967, 4). Posebno se ističe relativna prednost Hrvatske u području bankovnog i financijskog kapitala. U 1912., kreditne institucije u Hrvatskoj i Slavoniji su brojale ukupno 1.039 institucija sa 131 milijunom zlatnih kruna vlastitih sredstava te ukupnom bilančnom svotom od 735 milijuna kruna. Ovi brojevi su predstavljali samo 5,4 posto vlastitih sredstava svih kreditnih institucija u Ugarskoj i 5,6 posto ukupne bilančne svote. U isto vrijeme, Srbija je imala kapital od 58 milijuna zlatnih dinara u svojim kreditnim institucijama (Bićanić, 1967).

Ove statistike jasno ukazuju na promjenu ekonomske dinamike Hrvatske unutar jugoslavenskog konteksta. Relativni napredak Hrvatske u odnosu na druge regije je bio očigledan, s snažnim prisustvom u industriji, trgovini te sektoru bankovnog i financijskog kapitala. Kombinacija ovih faktora je doprinijela da Hrvatska postane jedno od najrazvijenijih područja unutar Jugoslavije. „U razdoblju od 1920. do 1924. godine, 50 posto ukupnog kapitala banaka u Jugoslaviji bilo je koncentrirano u Hrvatskoj i Slavoniji. Bilančna svota tih banaka je 1921. godine iznosila 2.453 milijuna dinara, a 1924. godine povećala se na 4.391 milijun dinara, što je predstavljalo 46,5 posto svih banaka unutar Jugoslavije“ (Bićanić, 1967, 4).

U kontekstu nove ekonomske dinamike, Zagreb je postao glavno financijsko središte, najveći industrijski centar i najvažniji trgovački centar. Također, Zagreb je postao središte ekonomske moći, točnije, glavno središte za najjaču koncentraciju kapitala unutar Jugoslavije.

„U 1910. godini, sa teritorija koji danas obuhvaća područje Jugoslavije, izvezla se značajna količina stoke i stočnih proizvoda u ukupnoj vrijednosti od 3.500 milijuna poslijeratnih dinara. Hrvatske i Slavonija su, konkretno, doprinijele ovom izvozu s iznosom od 1.140 milijuna dinara, što čini čitavu trećinu ukupnog iznosa. Godine 1910., iz Hrvatske i Slavonije je redovito dolazio izvozni višak od 400.000 hektolitara vina svake godine. S druge strane, regija Dalmacije je doprinosila s još većim viškom, izvozeći oko 600.000 hektolitara vina godišnje“ (Bićanić, 1967, 8).

Nadalje, autor navodi kako su prije rata, točnije godine 1912., „Hrvatska i Slavonija same izvezile mlinske proizvode u vrijednosti od 8 milijuna zlatnih kruna (što bi danas iznosilo 128 milijuna poslijeratnih dinara)“ (1967, 7). No, čim je nestala početna oskudica u proizvodnji

brašna nakon rata, paromlini su naišli na ozbiljne izazove. Izvoz brašna je zabilježio znatne fluktuacije tijekom narednih godina. Na primjer, „1923. godine je iznosio 239 milijuna dinara, da bi već 1927. opao na 80 milijuna, a 1928. drastično smanjen na samo 8 milijuna dinara. Kapacitet paromlina u Hrvatskoj je iznosio 160 vagona dnevno, dok je u Vojvodini taj kapacitet čak dosezao 320 vagona dnevno“ (Bićanić, 1967, 9) . Ostale pokrajine zajedno su imale kapacitet od 120 vagona dnevno.

Valja napomenuti kako je došlo i do promjene valute u državi. Tadašnja kraljevina SHS zamjenjuje austrougarsku krunu za dinar. Iako su krune vrijedile kao i dinar, Beograd je dao omjer razmjene 4:1 u korist dinara (4 krune za 1 dinar,) što je bilo nerealno za tadašnji narod (Bilandžić, 1999).

Paralelno s ekonomskim promjenama, Slavonija je bila i područje kolonizacijskih procesa. Nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije, nova jugoslavenska država nastojala je stabilizirati i integrirati svoje teritorijalne jedinice. U Slavoniji, to je često značilo kolonizaciju zemljišta s novim naseljenicima, često iz drugih dijelova Kraljevine Jugoslavije. Ova politika imala je dvostruki učinak: dok je pridonijela ekonomskoj diverzifikaciji i razvoju, također je izazvala društvene napetosti između starosjedilaca i novih doseljenika. Nova naselja su se osnivala, često s ciljem da se unaprijedi poljoprivredna proizvodnja, ali i da se osigura strateška i nacionalna kohezija države. Tijekom Drugog svjetskog rata, Slavonija je bila podvrgnuta planskoj kolonizaciji koja je trajala sve do 1945. godine. Ova kolonizacija je imala političke i ekonomske motive, te je stanovništvo iz siromašnijih ili ratom ugroženih područja NDH preseljavano u Slavoniju. Ova politika je imala za cilj promjenu demografske strukture stanovništva Slavonije i Srijema. Organiziranu kolonizaciju je nadzirao Zavod za kolonizaciju sa sjedištem u Zagrebu, uz podršku područnih Ureda za kolonizaciju u Osijeku i Hrvatskoj Mitrovici (Balta, 2000).

Vlasti NDH su provodile kolonizaciju prema striktno definiranim zakonima i propisima. Glavni naglasak je stavljen na eksproprijaciju imanja, posebno nehrvatskih vlasnika, kako bi se osiguralo zemljište za koloniste. Ekonomski motivi su također bili značajni, s obzirom na velike površine neobrađene zemlje i potrebu za radnom snagom u industriji istočnih hrvatskih gradova. Rezultat organizirane kolonizacije bilo je naseljavanje velikog broja kolonista, kojima su dodjeljivane parcele na eksproprijiranim posjedima ili posjedima izbjeglih ili politički nepodobnih osoba. Kolonisti su često bili različitih nacionalnosti, a osim njih izdvajaju se i tzv. solunaši, dobrovoljci Prvog svjetskog rata koji su nakon rata bili naseljavani u Slavoniji (Balta, 2001).

Procjenjuje se da je tijekom Drugog svjetskog rata u Slavoniji naseljeno oko 70.000 kolonista. S obzirom na ratne okolnosti i slabljenje vlasti NDH prema kraju rata, neke kolonizacijske aktivnosti su ostale nezabilježene i nisu statistički dokumentirane. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Slavonija će se suočiti s novim valom kolonizacije koji će također imati ekonomske i političke motive. Kolonizacija Slavonije je bila kontinuirana i sustavna aktivnost koja se provodila od početka 20. stoljeća, obuhvaćajući razdoblje Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevine SHS (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) i Kraljevine Jugoslavije, pa sve do početka Drugog svjetskog rata (Balta, 2001).

Tijekom Drugog svjetskog rata, kolonizacija u Slavoniji je nastavila ondje gdje je prethodno stala. Slično kao i između dva svjetska rata, i u ovom razdoblju kolonizacija je bila regulirana brojnim zakonima i propisima. Niti jedan veleposjed u Slavoniji nije izbjegao proces likvidacije agrarne reforme koji je između dva svjetska rata provodila Komisija za likvidaciju agrarne reforme. „Ova komisija je konfiscirala velike dijelove posjeda, često oko 50%, s namjerom da ih podijeli kolonistima i agrarnim interesentima, često uz minimalnu ili nikakvu naknadu (Balta, 2001, 460)“. Kolonizacija se ubrzala nakon djelomične eksproprijacije velikih posjeda u Slavoniji, posebno od 1921. godine, a još više od 1933. i 1934. godine (Balta, 2001). Balta (2001) navodi kako su u to vrijeme agrarni interesenti iz različitih krajeva doseljavali u Slavoniju. Primjerice, u kotaru Đakovo su se naselili Hrvati iz Dalmacije, Like i Hrvatskog zagorja. Oni su preobražavali šumovite terene u plodna polja. Prvotno su izgradili male kolibe, no nakon nekoliko godina su već imali izgrađene kuće i gospodarske zgrade. Za vlasništvo stečeno između dva svjetska rata, tijekom Drugog svjetskog rata je bilo potrebno pružiti dokaz, posebno putem kupoprodajnih ugovora, službenih svjedodžbi, odobrenih rješenja, svjedodžbi i zamolbi Uredu za kolonizaciju kako bi se priznalo vlasništvo nad zemljom.

Cjelokupna aktivnost kolonizacije u Slavoniji tijekom Drugog svjetskog rata imala je snažan utjecaj na demografsku i gospodarsku strukturu regije. Tijekom Drugog svjetskog rata, kolonizacija Slavonije je i dalje bila sustavno provođena. Slavonija je bila poznata kao obećana zemlja za ljude iz manje razvijenih područja, a posebno za one koji su dolazili iz pasivnih krajeva. Ovi krajevi su smatrali da Slavonija ima potencijal prehraniti velik broj ljudi, zahvaljujući svojim plodnim zemljištima i povoljnim uvjetima za život.

2.4. Iseljavanje iz Slavonije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Od kraja 19. stoljeća, iseljavanje iz Slavonije je postupno eskaliralo, dosegnuvši svoj vrhunac između 1905. i 1910. godine. Nakon tog razdoblja, broj iseljenika je opao, posebno prije Prvog svjetskog rata. Postojali su različiti faktori koji su doprinijeli ovom trendu iseljavanja. Niska profitabilnost poljoprivrede i rasprostranjeno sitno posjedništvo, rastuća industrijalizacija čiji je ishod povećan broj radnika na najam, ubrzani porast stanovništva, jačanje mađarizacije Slavonije putem obrazovnih ustanova, sukobljavanje političke prirode i ideološko podijeljeno stanovništvo čimbenici su koji su pridonijeli ovom masovnom iseljavanju (Balta, 2005).

Ljudi koji su otišli iz Slavonije su većinom usmjeravani prema rudarskim i poljoprivrednim područjima te većim trgovačkim i industrijskim gradovima. Radni uvjeti za mnoge iseljenike su bili teški i iscrpljujući, često dovodeći do nezgoda, ukoliko su uopće uspijevali pronaći posao. Brojni su doživjeli razočarenje i odlučiti se vratiti u svoju domovinu. Oni koji su ostali u zemljama u koje su emigrirali često su se organizirali putem katoličkih misija kako bi uređivali kulturno-zabavne događaje te su surađivali radi međusobne podrške u materijalnom i financijskom smislu. Nekoliko generacija kasnije, ljudi koji su se iselili iz Slavonije su se ukorijenili u svojim novim mjestima tako što su, dobili državljanstvo i postali punopravni građani (Balta, 2005).

Još davne 1903. godine, Fran Milobar je istraživao poteškoće vezane uz napuštanje Slavonije (Balta, 2005). Njegova istraživanja su kasnije pratili radovi o hrvatskom iseljeništvu. Broj iseljenika iz Slavonije u Americi nije mogao biti precizno utvrđen jer nije bilo sustavnog prikupljanja podataka o napuštanju domovine. Statistički podaci su bili promjenjivi jer su zabilježeni samo iseljenici koji su zatražili putovnicu, dok su mnogi iseljenici iz Slavonije bili evidentirani kao Austrijanci ili Mađari.

Zbog značaja migracija u okviru Austro-Ugarske Monarhije, Hrvatski sabor 1906. godine donosi nove zakonske osnove koje su pokušavale kontrolirati nekontrolirano iseljavanje iz prethodno spomenutih područja Hrvatske i Slavonije (Balta, 2005). Uskoro nakon toga, Hrvatski sabor donio je i zakonske osnove za kolonizaciju, kako bi se potaknulo naseljavanje novih stanovnika na osvojenim područjima. Počevši od 1905. godine, iseljavanje iz Slavonije brzo je raslo, što je spomenula Narodna obrana u Osijeku, ukazujući na izvještaje zagrebačkog lista *Obzor*. „U Banovini je ponovno zavladao pravi zanos za Amerikom, posebno među seljačkim stanovništvom. Ljudi se bez obzira zadužuju i prodaju svoje posjede kako bi otišli preko mora. To je posljedica teškog položaja u kojem se narod Banovine nalazi. Nevolje ga pritišću sa svih strana, a pomoći nema nikakve...“ (Balta, 2005, 36). Tadašnji novinski članci

su izražavali zabrinutost zbog nesustavnog odlaska iz slavonskih naselja i gradova. Slavonski iseljenici često su uspostavljali suradnju s ljudima iz ostalih područja Slavonije i stvarali svoje udruge unutar iseljeničke zajednice, postižući značajne rezultate.

Preko novinskih članaka, Slavonci su bili upozoreni na opasnost nekontroliranog iseljavanja, kako se ne bi suočili s istom sudbinom kao ljudi iz Like: „...Danas u Lici gotovo da nema nikoga, samo žene, djeca i stariji. Oni obrađuju zemlju, siju, pašu stoku. Svi jaki i zdravi momci, svi muškarci u svojim najboljim godinama, otišli su raditi preko oceana. Tko se ne sjeća snažnih Likota koji su s izvrnutim kapama, ličkim gaćama i crvenim kopicama dolazili raditi u Slavoniju? Gdje su sada? Sve je - u Americi!“ (Balta, 2005, 37). Nadalje, opisuje se i karakter iseljavanja: „Najprije otac odlazi, zatim se vraća kući i dovodi ženu sa sobom; kasnije dolaze djevojke u Ameriku...“ (Balta, 2005, 37).

Većeslav Holjevac u svome djelu „Hrvati izvan domovine“ (1967) navodi kako su Hrvati iz Dalmacije, Istre i Hrvatskog primorja plovili kao mornari na raznim svjetskim brodovima još u 16. stoljeću, a takva su putovanja postajala sve češća. Isti autor također prilaže i cijenu brodske karte od Rijeke do New Yorka, koja je stajala oko 100-150 kruna, odnosno tadašnjih 20-30 dolara. Budući da su Američke kompanije tražile jeftinu radnu snagu, i karte su bile takve (Sl. 1. i 2.).

Put iz svoje domovine u novi svijet, mnogima je obećavao sreću, no Slavonci su se uglavnom zapošljavali na teškim i opasnim poslovima u rudnicima. Iseljavanje se nastavlja, a najintenzivnije je bilo 1907. godine kada je u Sjedinjene Američke Države doselilo čak 338.507 osoba iz tadašnje Austro-Ugarske, a dio toga su bili i Hrvati. (Holjevac, 1967).



Slika 1. Plakat Cunard Linea koji početkom 20. stoljeća odvozi 300.000 emigranata iz riječke luke

Izvor: <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=58-59&C=11>



Slika 2. Prikaz putovnice izdana 1930. u vrijeme Kraljevine Jugoslavije

Izvor: Holjevac, 1967, 28.

Tablica 6. Iseljavanje iz Hrvatske i Slavonije u SAD od 1901. do 1909. godine

Godine	Broj iseljenih
--------	----------------

1900.-1901.	17.815
1901.-1902.	30.223
1902.-1903	32.892
1903.-1904.	21.105
1904.-1905.	34.932
1905.-1906.	43.157
1906.-1907.	47.125
1907.-1908.	19.712
1908.-1909.	19.473
UKUPNO:	226.434

Izvor: Holjevac, 1967, 34.

Uvid u statističke podatke o iseljavanju daje nam sliku obujma samog iseljavanja, no uz sve to treba uzeti u obzir, kao što smo već rekli, da je veliki broj ljudi iseljavalno ilegalno, što znači da je broj iseljenih bio sigurno i veći.

O broju iseljeništva ovoga perioda govori i Balta u svome radu „Iseljavanje iz Slavonije u Ameriku od 1905. do 1910. godine“ (2003). Autor tvrdi kako je najviše iseljenika iselilo u razdoblju od 1905. do 1907. godine. Iseljavanje iz Slavonije nastavilo se i 1909., ali s manjim intenzitetom nego 1905. i 1907. godine.

Jedan od velikih problema za iseljenike bio je proces kontrole po dolasku u Ameriku. Ako emigrantovo zdravlje nije dobro, liječnici *Emigrant Servicea* su ih usmjeravali na Ellis Island prije nego što su pušteni kući. Svaki emigrant koji ulazi u Ameriku mora posjedovati najmanje 10 dolara ili 50 kruna (Balta, 2005). Nakon dolaska, emigranti su preusmjereni unutar zemlje, a svatko od njih mora imati kontakt osobu koja ga dočekuje. Ako emigrant ne zna jezik, bez obzira na svoju stručnu pozadinu kao pravnik, liječnik ili učitelj, trebao bi biti sretan ako dobije posao sudopera ili portira u salonu. Balta (2005) nadalje navodi kako su se iseljenici često selili bez putovnica. Za primjer navodi sljedeće, „iz područja Hrvatske i Slavonije je u studenom 1909. godine iselilo ukupno 1.352 osoba, od kojih je 1.168 imalo putne listove, dok je 184 osobe putovalo bez putovnica. U siječnju 1910. godine, iselilo se 1.427 osoba, od kojih je 1.189 imalo putovnice, dok je 238 osoba putovalo bez putovnica. Godine 1911., ukupno se iselilo

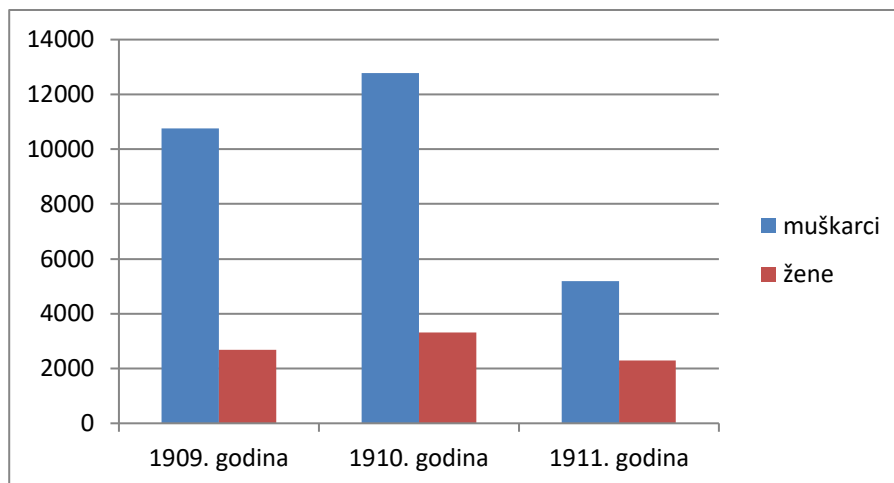
8.218 osoba, od kojih je 6.668 imalo putovnice, dok je 1.550 osoba (ili 23,24%) putovalo bez putovnica“ (Balta, 2005, 39). Drugim riječima, gotovo svaki četvrti iseljenik iz Slavonije je putovao inkognito, bez službene putovnice. Ovaj fenomen pokazuje da su mnogi iseljenici pokušavali izbjeći moguće prepreke i kontrole koje su mogle biti postavljene prilikom ulaska u Ameriku. Tijekom godine, iseljavanje je variralo prema mjesecima, a uglavnom je bilo najintenzivnije krajem zime i u proljeće. Osim usmjerenja prema Sjedinjenim Američkim Državama 1910. (što je činilo 84,35% svih hrvatskih iseljavanja u svijet), iseljavali su se i u druge regije. Na primjer, 442 osobe su se iselile u Ugarsku, 404 u Austriju, 289 u Bosnu i Hercegovinu te 235 u Njemačku, a također i u druge zemlje (Balta, 2005, 40).

Kada govorimo o brojkama iseljenih Hrvata, ovdje možemo spomenuti autora Nejašmića i njegovo djelo „Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa“ (2014.) koji nam govori kako je u razdoblju od 1899. do 1913. iz Banske Hrvatske iselilo 194.788 osoba, a od toga je 85,5% odselilo prema Sjedinjenim Američkim Državama. Nadalje navodi kako se broj iseljenika povećao u razdoblju 1900. – 1914. na vrtočlavih 260.000 iseljenika.

Tablica 7. Iseljavanje po spolu iz Hrvatske i Slavonije: 1909., 1910. i 1911.

Godine	Muškarci	Žene
1909.	10.761	2.680
1910.	12.790	3.305
1911.	5.180	2.299

Izvor: Balta, 2005, 42.



Slika 3. Iseljavanje po spolu iz Hrvatske i Slavonije: 1909., 1910. i 1911.

Izvor: Balta, 2005, 42.

Od ukupnog broja iseljenika, žene su činile približno petinu iseljenika. Autor Ivan Balta u svome radu „Iseljavanje Slavonije pred Prvi svjetski rat“ (2005) iznosi statistički prikaz iseljavanja unutar slavonskih županija (tablice 8. i 9.)

Tablica 8. Iseljavanje iz slavonskih županija (1909., 1910. i 1911.)

Godine	Virovitička	Požeška	Srijemska	Ukupno
1909.	965	933	1.049	2.947
1910.	1.708	1.618	1.492	4.818
1911.	1.275	1.221	869	3.365
	Iseljavanje iz slavonskih županija u Ameriku			Ukupno
1909.	-	-	-	-
1910.	1.624	1.191	1.367	4.182
1911.	970	527	712	2.209

Izvor: Balta, 2005, 43.

Tablica 9. Useljavanje u slavonske županije (1909., 1910. i 1911.)

Godine	Virovitička	Požeška	Srijemska	Ukupno
1909.	1.425	cca 500	1.411	3.336

1910.	2.122	518	877	3.517
1911.	1.134	539	564	2.237

Izvor: Balta, 2005, 43.

U okviru Virovitičke županije, tijekom 1909. i 1910. godine, broj useljenika je bio izraženiji od broja osoba koje su napustile to područje, dok je 1911. godine taj broj bio donekle manji. S druge strane, u okviru Požeške županije, tijekom istih godina, broj iseljenika bio je izraženiji od broja useljenika. U okviru Srijemske županije, 1909. godine, broj iseljenika je bio veći, dok su 1910. i 1911. godine brojevi useljenika bili manje izraženi od osoba koje su napustile to područje (Balta, 2005). Općenito, napuštanje područja je bilo izraženije što se tiče hrvatskih županija u usporedbi sa slavonskim. U Virovitičkoj županiji, posebno 1910. i 1911. godine, useljavanje je prevladavalo nad iseljavanjem, prvenstveno među neslavenskim stanovništvom. Ovaj fenomen je posljedica ekonomskog i političkog položaja Virovitičke županije u odnosu na Ugarsku i Hrvatsku, kao i visokog stupnja industrijalizacije, posebno u gradu Osijeku.

Rad u Americi bio je toliko težak i iscrpljujući da su mnogi radnici postajali fizički nesposobni za daljnji rad, te su se nakon povratka kući s ušteđevinom često vraćali kao siromasi ili čak kao osobe s ozljedama i invaliditetima. Iako je većinu iseljenika činilo mlado stanovništvo, tj. mladi muškarci, u Slavoniji je postojao velik broj nepismenih stanovnika, a obrazovni sustav je bio ograničen. Osim socio-ekonomskih razloga, na iseljavanje su utjecali političke okolnosti, izbjegavanje vojnih obveza, mađarizacija, germanizacija i drugo.

Sjedinjene Američke Države nisu bile jedine gdje su naši preci odlazili, tu su bile i Njemačka, Belgija, Francuska, Argentina i druge zemlje u Latinskoj i Sjevernoj Americi (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske).

2.5. Pojava i posljedice fenomena „bijele kuge“ u Slavoniji

Izraz „bijela kuga“ se često koristi kao sinonim za demografsku pojavu niskog nataliteta i starenje stanovništva. Ovaj termin se često koristi kako bi se opisala situacija u kojoj populacija stari i smanjuje se zbog nedovoljno visokih stopa rađanja da bi se održao postojeći broj stanovnika. Ova pojava često može imati negativne ekonomske i društvene posljedice, uključujući poteškoće u održavanju ekonomskog rasta, održavanju radne snage i osiguravanju

društvenih usluga za starije građane (Sremec, 1940). Problematika bijele kuge razmatrana je tijekom razdoblja od sredine 19. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata.

Ovo specifično razdoblje obilježeno je ukidanjem kmetstva u Hrvatskoj, što je izazvalo značajne promjene u agrarnoj proizvodnji te je istovremeno imalo dubok utjecaj na društvene i kulturne aspekte. Rezultat ovih znatnih promjena bio je rascjep seoskih zadruga i patrijarhalnih vrijednosti koje su bile povezane s tradicionalnim načinom života i gospodarenjem (Brenko, 2006). S povećanim utjecajem modernizacije, dolazilo je do širenja urbanih vrijednosti koje su se reflektirale u svim aspektima života. Ključan dio ovog razmatranja uključuje organizaciju novih obitelji i njihovih vrijednosti. Ako govorimo o „bijeloj kugi u Slavoniji“, to bi se odnosilo na demografski trend niskog nataliteta i starenja stanovništva specifično u regiji Slavonija u Hrvatskoj. Ova regija, kao i mnoge druge ruralne regije u Europi danas, suočava se s problemom iseljavanja mladih ljudi u potrazi za boljim ekonomskim prilikama u urbanim središtima ili izvan zemlje. To dovodi do smanjenja broja radno sposobnog stanovništva i povećanja udjela starijih osoba. Od sredine 19. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata, pojava bijele kuge na području Slavonije primjećivana je u sklopu širih društvenih promjena. U tom razdoblju, ukidanje kmetstva i bitne promjene u agrarnoj proizvodnji stvorile su duboke društvene i kulturne transformacije (Sremec, 1940, 50).

Nakon povlačenja Turaka krajem 17. stoljeća, Slavonija je postala dio Vojne krajine, a mnoga sela su nestala, napuštena, razorena i opustošena. Veliki dio poljoprivrednih površina bio je zapušten, a kuće su bile skromne kolibe prekrivene blatom. Prosječna obitelj u 18. stoljeću bila je relativno mala, s 7 do 8 članova, što je manje nego što bismo očekivali u zadrugama. U 1869. godini, prosječan broj stanovnika po kući bio je 6, dok se do 1880. smanjio na 5 članova (Gross i Szabo, 1992, 36)

U 19. stoljeću, u civilnoj Slavoniji, započela je eksploatacija šuma i rudnog bogatstva te uzgoj žitarica za europsko tržište. Obitelji su počele stjecati novac na različite načine, što je pridonijelo slabljenju zadružne ekonomije. Poboľjšani životni uvjeti vidljivi su kroz bolju odjeću, bolje kuće i bolju prehranu. No, suočavajući se s brakovima i mirazima, obitelji su tražile načine kako očuvati novo stečeno bogatstvo. U vremenu turbulentnih gospodarskih i društvenih promjena, život u zadrugama u 19. stoljeću često je viđen kao strategija za očuvanje obiteljskog bogatstva (Brenko, 2006). No, istovremeno se u Slavoniji počela razvijati i druga strategija: smanjenje broja djece. Područja civilne i vojne Hrvatske i Slavonije, prema popisima stanovništva, istaknula su se kao mjesta gdje su se rani brakovi često sklapali.

Prije 1848. godine, česta su bila vjenčanja dječaka mlađih od 15 godina i djevojčica od 14, no nakon popisa stanovništva 1851. godine takvi brakovi su zabranjeni (Gross i Szabo, 1992, 5). Praksa ranih brakova bila je uobičajena u ruralnim zajednicama tog vremena, a poticaj je dolazio i iz činjenice da su zadruge raspadale, a dijeljenje zajedničke imovine je postajalo važno. Obitelj koja bi imala oženjene sinove imala bi više šansi osigurati veći dio zadrugne imovine u privatnom vlasništvu. „Statistika koja je obuhvatila broj djece po braku u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji za 1856/57. godinu pokazuje prosjek od 3,4 djece po braku, dok je prosjek za cijelu Monarhiju bio 4,4,, (Brenko, 2006, 53, prema: Gross i Szabo, 1992, 27).

Slavonija, nakon što je u 18. stoljeću doživjela značajan rast broja stanovnika, koje je kasnije rezultiralo u ograničenju bogatstva, odlučuje ograničiti i potomstvo. Iako se zbog emigracije smanjuje broj stanovništva u Slavoniji (pogotovo muškaraca), to smanjenje se događalo i zbog regulacije potomstva od strane žena (Brenko, 2006, 53, prema: Supek, 1995/1996, 26).

U radovima Dunje Rihtman-Auguštin ("Struktura tradicijskog mišljenja") i Nade Sremec ("Nismo mi krive: Slavenska žena") analiziran je problem bijele kuge u Slavoniji. U njihovim analizama ističe se da je od 19. stoljeća na tom području bilo preferirano imati jednog nasljednika kako bi se izbjeglo dijeljenje imanja ili zemljišta. To je praksa koja je doprinijela pojavi bijele kuge i napuštanju mnogih područja u Slavoniji. Referirajući se na studiju "Jugoslavenska porodica u transformaciji" autorice Vere Erlich Stein, demograf Anđelko Akrap predočava iznimno zapanjujuće podatke¹. Prema studiji, Slavonija se istaknula pred Drugi svjetski rat po visokom broju pobačaja u usporedbi s drugim područjima Jugoslavije. Vere Erlich Stein je iznijela šokantan podatak da su se u tri četvrtine sela prakticirali pobačaji radi ograničavanja broja djece u obiteljima, a ta su sela bila prepoznatljiva po manjem broju stanovnika. Demograf Akrap naglašava da je Crkva aktivno djelovala od druge polovice 19. stoljeća kako bi suzbila praksu pobačaja i negativne demografske trendove. Primjerice, ističe se pastirsko pismo episkopata (iz 1929.) te pismo zagrebačkog nadbiskupa bl. Alojzija Stepinca liječnicima u siječnju 1940., u kojem se poziva na suzbijanje kulture pobačaja². Autori ističu kako je potrebno razmišljati o uzrocima negativnoga stava prema ženama s većim brojem djece i njihovoga osuđivanja u društvu, a svi se slažu kako nedostaje moralna podrška i fizička pomoć ženama koje se suočavaju s ovakvim izazovima i izazovima roditeljstva.

¹ Vigilare, 8. siječanj 2023. <https://vigilare.info/oni/2023/01/zasto-je-bijela-kuga-zavladala-slavonijom/>

² Isto.

Čini se da je težak položaj žene i djece unutar obitelji ključni razlog za ograničavanje rađanja, što može proizaći iz frustracije i nezadovoljstva trenutnim stanjem te željom za promjenom čak i po cijenu vlastitog života. Izvori iz 18. stoljeća ne spominju pobačaje. „Autor A. M. Reljković, koji je 1762. napisao kritički osvrt na prilike u Slavoniji pod naslovom „Satir iliti divji čovjek“, opisuje mnoge negativne pojave, no nigdje ne spominje pobačaje ili „bijelu kugu“. On spominje da žene kod vjenčanja prakticiraju vraćanje kako bi odgodile prvi porod i dulje ostale „mlade i lipe“ (Brenko, 2006, 55, prema: Reljković, 1916, 111). Uz siromaštvo, neznanje i loše higijenske uvjete, majke su tada još više bile ugrožene nego što su bile u vrijeme patrijarhalne vladavine. Trijumf logičnog gledišta o rađanju i roditeljstvu rezultirao je određenim poboljšanjima statusa žena u to vrijeme, ali ne i poboljšanjima ljudske patnje ili moralnih standarda.

2.6. Čimbenici ukupnoga kretanja stanovništva Slavonije

Načelo ograničenja broja djece u obitelji ima duboko ukorijenjene uzroke. Promjene u društvenim strukturama, urbanizacija, promjene u vrijednostima i ekonomskom statusu igraju ključnu ulogu u ovom fenomenu. Tradicionalni obrasci obiteljskog života su se mijenjali, smanjenje obiteljskih veličina postalo je sve učestalije, a prioriteti su se često preusmjeravali prema karijeri i osobnim ciljevima. Posljedice bijele kuge su posebno očite bile u ruralnim područjima Slavonije. Smanjenje broja stanovnika ima višestruke efekte. Gubitak radne snage utječe na poljoprivredu i različite sektore industrije, dok smanjenje mlade populacije stvara izazove za obrazovni sustav i kulturni kontinuitet. Starija populacija postaje sve brojnija, a to stavlja dodatni pritisak na zdravstvene usluge i socijalnu skrb. U analizi gospodarskih i demografskih problema suvremene Hrvatske, nužno je sagledati dublje korijene koji leže u povijesnim i strukturalnim ograničenjima. Političke i gospodarske okolnosti tijekom razdoblja od polovice 19. stoljeća do pred Drugi svjetski rat imale su značajan utjecaj na usporen razvoj i modernizaciju u zemlji. Te okolnosti su rezultirale dugotrajnim demografskim izazovima koji su oblikovali suvremeno hrvatsko društvo. Prvi ključni čimbenik koji treba uzeti u obzir je spor razvoj modernizacije. Unatoč počecima modernizacijskih procesa u 19. stoljeću, Hrvatska se suočila s političkim i ekonomskim preprekama koje su usporavale taj napredak.

Značajan dio stanovništva ostao je vezan uz seoski način života sve do sredine 20. stoljeća. Ovo je značilo da su društvene promjene, urbanizacija i industrijalizacija napredovale sporije nego

u drugim europskim zemljama. Povijesne okolnosti također su imale dalekosežne posljedice. Ratovi koji su se vodili na teritoriju Hrvatske, uključujući sukobe s Osmanlijama, Habsburgovcima i Mlečanima, ostavili su za sobom ozbiljne demografske i gospodarske posljedice (Antoljak, 1943).

Iseljavanje stanovništva predstavljalo je ključni faktor u demografskim izazovima Hrvatske. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, veliki broj ljudi emigrirao je u prekomorske zemlje tražeći bolje gospodarske prilike. Ovaj „odljev bioloških potencijala“ imao je dvostruki utjecaj - smanjio je trenutačan rast stanovništva i ostavio je prazninu u radnoj snazi koja se osjećala kroz niz godina. Da bi se suočila s ovim izazovima, Slavonija mora implementirati holističke strategije. Podupiranje obitelji i poticanje nataliteta mogu biti ključni koraci. To uključuje pristupačnije pristupe obrazovanju, zdravstvenoj skrbi i dječjoj podršci.

Također je važno ulagati u ruralni razvoj kako bi se stvorili ekonomski poticaji za mlade obitelji da ostanu ili se vrte na svoja rodna područja. Kombinacija ovih faktora, zajedno s većom dostupnošću obrazovanja i informacija o urbanom načinu života, stvorila je okruženje u kojem je iseljavanje postalo sve privlačnija opcija za ruralno stanovništvo. Ovaj trend iseljavanja sa sela imao je dubok i dugotrajan utjecaj na društvenu strukturu i ekonomiju ruralnih zajednica.

3. SOCIO-DEMOGRAFSKA I ETNIČKA STRUKTURA SLAVONIJE NAKON II. SVJETSKOGA RATA

Područje Slavonije bilo je obilježeno kontinuiranim procesima naseljavanja i raseljavanja tijekom različitih povijesnih razdoblja, s posebnim naglaskom na razdoblje prije i poslije Prvog i Drugog svjetskog rata. Ovi periodi su bili obilježeni intenzivnim migracijama koje su rezultirale značajnim promjenama u narodnosnom sastavu stanovništva. Prije Prvog svjetskog rata, Slavonija je doživjela različite valove kolonizacije. Državne kolonizacije, poput onih koje su dovele do dolaska srpskih dobrovoljaca iz ratova od 1875. do 1918. godine, imale su etnički predznak i utjecale su na demografsku strukturu tog vremena. Također, privatne kolonizacije, vođene raznim asocijacijama i financijskim institucijama, imale su značajan utjecaj. Brojne državne i privatne kolonizacije dovele su u Slavoniju oko 35 tisuća ljudi, posebno u kotar Virovitica³.

³ Neovisni tjednik Požeško-slavonske županije, 23. veljače 2015. <https://pozeska-kronika.hr/drutvo/item/5214-ratovi-kolonizacija-i-nacionalna-struktura-slavonije-u-20-stoljecu.html>. Bara, M., Babić, D. „Ratovi, kolonizacija i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću“, predavanje.

Analizom popisa stanovništva iz 1921. i 1931. godine primjećuje se da se broj Hrvata održavao gotovo konstantnim, no za to je ponajviše zaslužan zakon koji su donosile prekomorske zemlje, kao što su SAD, Kanada i Australija. Sve navedene zemlje su u to vrijeme useljavale određen broj doseljenika u svoju zemlju, a razlog takve diskriminacije je bila tadašnja vanjska politika (Holjevac, 1967, 39).

Tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, došlo je do daljnjih planskih migracija. Novi režim je provodio iseljavanje Srba s ciljem revidiranja međuratnih kolonizacija, što je rezultiralo prisilnim iseljavanjem oko 10 tisuća obitelji⁴. Također, Nijemci su se iseljavali tijekom i nakon rata, a imovina im je oduzeta ili prisilno preuzeta, doprinoseći promjenama u narodnosnoj strukturi. Nakon rata, Slavonija je bila svjedok novog vala kolonizacije, osobito iz područja kao što su Prelog, Varaždin, Ivanec, Čakovec, Split, Novi Marof, Šibenik, Sinj, Knin i Benkovac. Kotarevi Darda, Osijek, Vukovar, Vinkovci, Virovitica, Đakovo i Slatina privukli su veći broj doseljenika⁵.

Ovi procesi kolonizacije su dodatno utjecali na promjenu etničkog sastava stanovništva, povećavajući broj Hrvata kao većinskog naroda, dok su neke manjine, poput Nijemaca i Židova, gotovo nestale iz ovog područja. Uz ekonomske razloge koji su uvijek igrali važnu ulogu, povijest Slavonije je obilježena planskim i prisilnim migracijama različitih narodnosti, što je rezultiralo dinamičnim promjenama u narodnosnom sastavu ovog regije tijekom proteklog stoljeća.

3.1. Pristup kolonizaciji Slavonije u razdoblju od 1941. – 1945. godine

U ovome razdoblju Europa doživljava velike promjene, pa tako i područje tadašnje Jugoslavije. Na čelo republike došao je Josip Broz Tito, vođa partizanskog pokreta što je bila najbolja prilika za komuniste da promijene zakon kako bi ostvarili politiku koju su podržavali. Budući da im je SSSR bio politički uzor, nastojali su ga oponašati.

Sama kolonizacija Slavonije provodila se planski od 1941. do 1945. godine. NDH je uspostavljena u vrijeme kolonizacije i agrarne reforme. Podjela zemlje i agrarna reforma trebale su pokazati odlučnost ustaške vlasti da hrani što više obiteljskih gospodarstava tijekom rata. Kolonizacija je bila sljedeći korak u tim nastojanjima. Konkretno, značajni dijelovi zemlje

⁴ Isto.

⁵ Isto.

napušteni su kao posljedica ratnih aktivnosti u nekoliko regija Hrvatske, a nedostatak rane snage bio je jedan od glavnih problema. Kao rezultat toga, kolonizacija je forsirana kao idealno rješenje, pri čemu se stanovništvo trebalo naseliti na bogata, prazna zemljišta (Balta, 2001).

Također je važno spomenuti i pripreme za provedbu reforme te probleme s kojima se susrela nova uprava. Sukob s Katoličkom crkvom, koja je na različite načine pokušavala zadržati svoju imovinu, stvaranjem novih župa, internacionalizacijom slučaja petljanjem s Vatikanom, proklinjanjem i slično, bio je jedan od primarnih problema (Jauk, 2020, 7, prema: Petranović, 1963).

U ekonomski zaostalim zemljama zemljišne reforme provode se kako bi se smanjila koncentracija zemljišta i reguliralo bogatstvo i prihod. Ova vrsta reforme obično se provodi nakon što je nacija pretrpjela značajne gubitke i razaranja, što se u većini slučajeva odnosi na posljedice rata. Temeljno načelo agrarne reforme u drugoj Jugoslaviji bilo je vlasništvo nad zemljom i dodjela zemlje u privatno vlasništvo (Jauk, 2020, 9). Svrha agrarne reforme nedvojbeno je eliminirati klasni sukob u društvu i stabilizirati seljačko vlasništvo. Sela su uništena diljem Jugoslavije nakon završetka rata, a otpor vlasnika posjeda kolonizaciji i reformi pokušavajući zadržati najveći dio zemlje predstavljao je daljnji izazov. Sve te strategije korištene su za suprotstavljanje provedbi agrarne reforme, od guranja agrarnih dionika do prikazivanja vlasnika kao neovisnih obrađivača zemlje.

Do kraja 1941. godine prvi val kolonizacije u istočnoj Hrvatskoj bio je i najveći; unatoč tome, nakon te godine, kolonizacija se događala samo povremeno. Akcije naseljavanja nisu dopuštene nakon 1943. godine. To je prije svega zbog rasta i jačanja antifašističkog pokreta i borbe. Podaci o ukupnom broju obitelji koje su preseljene variraju. Najvjerojatnije se tijekom Drugog svjetskog rata u župama istočne Hrvatske udomilo oko 10.000 kolonističkih obitelji. Bilo bi oko 60.000 kolonista da svaka obitelj ima prosječno četvero djece i dva roditelja. U koloniste treba ubrojiti i oko 10.000 siročadi i pojedinaca koji su u Slavoniju doselili iz drugih razloga. Od toga je Velika župa Vuka primila oko 28.000 kolonista i izbjeglica, zatim Velika župa Posavje s oko 14.000, Velika župa Livac-Zapolje s oko 14.000 i Baranja s 21.000 (Balta, 2001).

23. kolovoza 1945. godine počela je provedba Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji koja polazi od načela da zemlja treba pripadati onome tko je obrađuje (Jauk, 2020, 9). Uz navedeno tu je bilo još jedno osnovno načelo, a ono je glasilo da dodijeljeno zemljište prelazi u privatno vlasništvo osoba koje ga dobivaju. Bio je to prvi zakon koji je zadirao u imovinske odnose, odnosno zahtijevao izmjene tih odnosa. Svi zemljoposjednici s posjedima većim od 45 ha ili 25

do 35 ha obradive zemlje bili su predmet regulacije (izvlaštenja) prema ovom zakonu, uključujući i velika zemljišta u vlasništvu Katoličke crkve, a crkvi se oduzimalo zemljište ako je bilo veće od 10 ha (Maticka, 1990, 48),

Prioritet su imali poljoprivrednici koji su bili borci u partizanskim postrojbama ili su sudjelovali u NOB-u, a nisu imali ili su imali vrlo malo svoje zemlje. Među spomenutima su nedvojbeno bili rođaci poginulih vojnika, kao i oni koji su stradali ili ostali invalidi boreći se na strani partizanskih jedinica. Darivanje zemlje je bilo prioritetno za borce i obitelji koje su na bilo koji način doživjele fašistički teror (Jauk, 2020, 10). Najveći dio kolonizacije u Slavoniji dogodio se u području između Drave i Save na jugu, što je dovelo do iseljavanja muhadžira u Bosnu i Hercegovinu. Prva naseljavanja započela su u Baranji, a do ožujka 1946. kolonisti su stigli na svoja imanja u kotarevima Osijek i Slavonski Brod (Maticka, 1990, 129).

Naravno, kolonisti su se susretali s brojnim kulturnim, klimatskim, pa i egzistencijalnim problemima. Primjerice, većina je stigla u zemlje gdje su kuće bile uništene, bez krovova, stakla na prozorima, stoke, nedostatka hrane jer je sjetva već bila prošla, a država ih je hranila samo prvih nekoliko dana po dolasku tjerajući ih da idu na "najamni rad" i sl. Država je to pitanje, naravno, riješila tako što je seljacima omogućila dobivanje kredita po relativno niskoj kamatnoj stopi od 2%, no mnogima je to bilo nedovoljno za dostojanstven život. Drugo pitanje bilo je hoće li se kolonisti asimilirati i kako će ih domoći primiti, s obzirom na negativne konotacije (Maticka, 1990, 133).

Agrarnom reformom uglavnom je postignuto ono što je zacrtano: raspušteni su veleposjedi, spriječeno je stvaranje bogatih seljaka, otežano osiromašenje seljaka s malo ili bez zemlje. Ubrzala je formiranje zadrugarstva, što je zaoštreno sukobom s Informbiroom koji je Jugoslaviju optuživao da je kulačka država jer ima sitnog posjednika, a vlasti su zadrugama nastojale ukazati na ispravnost puta, ali i stvoriti viškove koji bi se mogli dalje plasirati. No, ta je reforma brzo napuštena, a do 1950-ih došlo je do preorijentacije jugoslavenske politike i gospodarske aktivnosti, točnije reklamiranja vlastitog puta prema komunističkom uspjehu.

3.2. Demografska struktura stanovništva Slavonije u predratnom razdoblju

U predratnom razdoblju, prije Drugog svjetskog rata, demografska struktura stanovništva Slavonije, kao i cijele Kraljevine Jugoslavije, bila je prilično raznolika. Slavonija je bila dio multietničke i multikonfesionalne zemlje koja je obuhvaćala različite narode i

religijske zajednice. Slavonija je imala heterogeno stanovništvo koje se sastojalo od Hrvata, Srba, Mađara, Nijemaca, Židova i drugih manjih etničkih skupina. Svaka od ovih grupa imala je svoje specifične kulturne, jezične i vjerske karakteristike. Religijska struktura stanovništva također je bila raznolika. Većina stanovništva pripadala je rimokatoličkoj vjeri, ali bilo je i pravoslavnih kršćana, protestanata, Židova te pripadnika drugih vjerskih zajednica. Slavonija je imala kombinaciju gradskih i seoskih područja (Živić, 1998).

Značajniji valovi iseljavanja s područja današnjeg hrvatskog državnog teritorija dogodili su se u sklopu Velike seobe naroda u prekomorske zemlje. Ovaj migracijski trend preselio je značajan dio europskog viška poljoprivrednog stanovništva u Sjevernu i Južnu Ameriku, Južnu Afriku, Australiju i Novi Zeland. Od 1820. do 1930. procjenjuje se da je 55 do 65 milijuna Europljana migriralo u inozemstvo (Nejašmić, 2014). Brojne okolnosti, prije svega ekonomske prirode (agrarne krize, ograničena mogućnost zarade izvan sela i dr.), motivirale su Europljane na odlazak, a brojne šanse koje pruža širenje zemalja Novoga svijeta, posebice SAD-a, mamine su ih na ostanak. U Hrvatsku je iseljavalo prvenstveno poljoprivredno stanovništvo, što je u skladu s tadašnjom gospodarskom strukturom (Nejašmić, 2014).

Budući da je i dalje središte političke moći bilo izvan naših granica, ono je značajno utjecalo na marginalizaciju i socioekonomsku zaostalost. Industrijalizacija je bila nedovoljna da podmiri siromašne seljačke mase koje su bježale iz sela u potrazi za poslom. U takvim slučajevima emigracija se pokazala kao jedina održiva opcija. Nažalost, u većini slučajeva to je značilo trajnu emigraciju. No, ono što ovo predratno iseljavanje čini drugačijim od iseljavanja pred Prvi svjetski rat jest to da se znatno smanjilo iseljavanje u prekomorske zemlje. Tadašnje stanovništvo za svoju destinaciju odabire europske zemlje, poput Francuske, Belgije te Njemačke (Nejašmić, 2014). Na broj Hrvata u ovom razdoblju nije utjecao samo broj iseljenih, već i epidemije zaraznih bolesti do kojih je došlo nakon Prvog svjetskog rata, primjerice epidemije kolere i dizenterije. Najsmrtonosnija je bila epidemija gripe koja je imala obilježja pandemije ("španjolska gripa").

S druge strane, treba napomenuti da je područje Hrvatske kroz svoju povijest privlačilo i useljeničke tokove koji su, između ostalog, utjecali na uspostavljanje hrvatskog kulturnog identiteta i demografskih karakteristika. S obzirom na to da je Hrvatska bila razmjerno razvijena republika, privlačila je stanovništvo iz drugih krajeva Jugoslavije. Nejašmić također navodi kako se u ovom predratnom razdoblju u Istočnu Hrvatsku doseljavalo iz Češke i Slovačka te su upravo takva useljavanja donekle ublažila iseljavanje i usporila starenje stanovništva. Osim navedenih naroda valja spomenuti i migraciju njemačkih i mađarskih doseljenika u Slavoniju,

ponajviše u Osijek i njegovu okolicu. Prvi stanovnici današnjeg kvarta Retfale, u Osijeku, bili su Mađari. U Retfali, osim Mađara, živjeli su i Nijemci. Oni su činili zasebne i relativno zatvorene zajednice, ali uz dobrosusjedske odnose. Oba naroda su se ponajviše bavila poljoprivredom (Šabić, 2002).

Također, tu je i doseljavanje Srba. Neposredno nakon 1918. organizirano je sustavno preseljavanje Srba iz Srbije na hrvatski teritorij, osobito u Srijemsku i Ličko-krbavsku županiju. Relativni udio Srba porastao je u Virovitičkoj (za 35%), Srijemskoj i Modručko-riječkoj županiji, ponajviše zahvaljujući kolonizaciji srpskih dobrovoljaca iz Soluna u Slavoniju tijekom agrarne reforme vlasti. Tako je u kotarevima poljoprivrednih ureda u Osijeku i Vukovaru osnovano 25 sela za dobrovoljce, od kojih je u svakome živjelo po 8000 obitelji (Lorković, 2005, 46).

Valja napomenuti kako je u Zagrebu je u listopadu 1918. osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba kao reprezentativna organizacija južnoslavenskih pokrajina bivše Monarhije. Dana 29. listopada 1918. Hrvatski sabor izglasao je prekid svih ustavnih veza između Hrvatske i Austro-Ugarske i ulazak u novonastalu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Početkom prosinca 1918. ona se spojila sa Srbijom i postala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ujedinjenje je prvenstveno izvršeno po nalogu srbijanskog premijera Nikole Pašića i većine srbijanske političke elite, jer je monarhija (pod dinastijom Karađođević) nametnula centralistički državni poredak, koji će ostati na snazi do sloma 1941. godine. Pribićević je dao jedinstven doprinos ujedinjenju usklađujući svoje djelovanje s djelovanjem srpske vlade. To grubo ujedinjenje, potpuno ukidanje hrvatske autonomije u novoj državi i centralistički režim pod prevlašću Beograda stvorili su golemo nezadovoljstvo u širokim hrvatskim masama, što će se odraziti u transformaciji Radićeve Seljačke stranke u masovni nacionalni pokret u nadolazećem razdoblju (Markus, 2010, 177).

Srbi su se u novoj državi silno trudili uspostaviti svoju hegemoniju (smicalicama u državnim financijama i gospodarstvu, jasnim favoriziranjem Srba u vojsci i policiji, diplomaciji i javnoj upravi te naposljetku grubom uporabom policije), a njihovi odnosi s gotovo svim drugim zajednicama bili su dosljedno loši. Odnosi s Hrvatima, drugom najbrojnijom i najmanje ravnopravnom etničkom zajednicom po gospodarskoj i drugoj moći, bili su stalno zategnuti, prijetili su raspadom države.

Nadalje, rezultat popisa stanovništva iz 1921. otkrio je pad udjela Nijemaca (13,5%) i Mađara (11,2%) u ukupnom stanovništvu regije. Naprotiv, kao rezultat kolonizacije nakon agrarne

reforme 1918., broj i postotak hrvatskog i srpskog stanovništva u istočnoj Hrvatskoj znatno je porastao. Plansko naseljavanje srpskog stanovništva — prije svega solunskih dobrovoljaca, ali i Srba iz Srbije, Bosne i Hercegovine i dijela Hrvatske (Kordun, Banovina i Lika) — tzv. „tiha invazija“ – mora se istaknuti radi sagledavanja suvremenih etničkih procesa u istočnoj Hrvatskoj (Živić, 1998b, 101). Srpsko stanovništvo pretežno se naseljavalo u krajeve gdje nikada nije bilo pravoslavne ili srpske zajednice u napuštena "mađarska" i "njemačka" sela (Horvat, 1942). U istočnoj Hrvatskoj ima puno "zaslužnih" Solunaca koji su živjeli u blizini Slatine, Donjeg Miholjca, Valpova, Osijeka, Požege, a posebno Vukovara, gdje se novopridošlo srpsko stanovništvo miješalo s domaćim hrvatskim stanovništvom. Prema statistici, "tiha invazija" koja se dogodila u istočnoj Hrvatskoj 1921. godine povećala je udio Srba za 8,2% (sa 17% na 18,4%). Nakon Prvog svjetskog rata novopridošlih hrvatskih kolonista u istočnoj Hrvatskoj bio je puno manje nego srpskih kolonista. Potiskivanje domaćeg hrvatskog stanovništva u istočnoj Hrvatskoj — proces poznat kao "srbizacija" — nastavilo se sve do izbivanja Drugog svjetskog rata, što pokazuje porast srpskog stanovništva za 37,2% (19,6% udjela) između 1921. i 1931. Hrvati su, s druge strane, bilježili rast stanovništva od samo 11,5% (Živić, 1998b).

Na kraju ovoga dijela može se istaknuti da začarani krug iseljavanja traje još iz predratnoga razdoblja što uzrokuje izraženu dobnu inverziju i izrazito nepovoljne promjene u komponentama prirodnog kretanja ove regije. Takvi su povijesni procesi utjecali na smanjenje broja stanovnika cijele Istočne Hrvatske, osobito Slavonije te daljnje pogoršanje ukupne demografske slike.

3.3. Ratna zbivanja i prisilno-selektivne migracije na području Slavonije

Jedna od najznačajnijih vanjskih varijabli koje utječu na razvoj stanovništva su politički izazvane migracije (migracije povezane s ratom i kolonizatorskim aktivnostima). U tri međupopisna intervala kroz prošlo stoljeće dolazilo je do nepravilnih kretanja stanovništva i promjena predznaka. Ukoliko dođe do neočekivanog većeg broja iseljavanja ili epidemije, a ono nema pritek useljavanja – onda govorimo o nepovoljnom razvoju stanovništva. Kada se sociopolitičko okruženje stabiliziralo, rast stanovništva je uvelike slijedio očekivanja. Oni su bili nastavak ranijih trendova u stopama nataliteta i mortaliteta u takvim vremenima (Bara i Lajić, 2009).

Poslijeratne migracije jedinstvene su po tome što uključuju neki oblik prisile migranata. Takve su migracije vrlo selektivne, a selektivnost stanovništva možemo razlikovati prema etničkoj pripadnosti. Većina prisilnih migracija započeta je političkim ili vojnim sukobima, tj. neekonomskim čimbenicima kao uzrocima kretanja (Bara i Lajić, 2009). Nakon Prvog svjetskog rata postoje tri vrste migracija: poluprisilne, prisilne i dobrovoljne. Ljudi koji su emigrirali u novostvorene nacionalne države učinili su to iz društveno-kulturnih razloga, a dijelom i zato što su očekivali da će tamo pronaći bolje ekonomske i životne uvjete. Većina iseljeničkog stanovništva otišla je poluprisilno jer nije imala drugog načina za preživljavanje u novonastaloj društveno-političkoj klimi (poput radnika u željezničkoj industriji ili državnim službama), dok su neki drugi bili prisilno raseljeni. Iseljene osobe iz Slavonije su uglavnom u prošlosti bili članovi upravnoga aparata, gospodarstvenici i stručnjaci. Seosko stanovništvo manje je iseljavalo budući da su bili ekonomski ovisni o zemlji i više ukorijenjeni u svoju okolinu od onih koji su radili u državnim službama, koji su bili pokretljiviji (Bara i Lajić, 2009). Čak i tijekom rata, njemačko je stanovništvo počelo emigrirati u Njemačku, što je dodatno potaknuto vojnim neuspjesima Trećeg Reicha. Nijemci iz srednje i zapadne Slavonije u početku su iseljavali jer im je prijetilo partizansko nasilje. Njihovo preseljavanje ubrzano je 1944. godine, a oko 30.000 Nijemaca premješteno je s područja zapadne Slavonije u okolicu Osijeka i istočni Srijem zbog brzog razvoja događaja na ratištima i općih nemira. Oko 110.000 Nijemaca napustilo je pojedina područja bivše NDH (Bosnu, Slavoniju i Srijem) u drugoj polovici 1944. godine, što predstavlja najveći i posljednji val njemačkog iseljavanja u Njemačku. Tijekom Drugog svjetskog rata s područja cijele NDH protjerano je oko 136.000 Nijemaca (Bara i Lajić, 2009).

Nadalje, Maticka u svome djelu govori o kolonistima iz Hrvatskog zagorja i Dalmacije koji su bili usmjereni naseliti se u Slavoniju i Srijem. Napuštali su svoja imanja i zauzimali druga napuštena imanja, pretežno njemačka. Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine vraćene su u svoje prijeratne domove kako bi se na tržištu nekretnina osigurao prostor za naseljavanje ljudi iz različitih krajeva Hrvatske. Kolonizacija je imala pretežno hrvatski etnički karakter zbog teritorijalne pripojenosti Slavonije Hrvatskoj i unutarnjeg sastava zajednice. Krajem 1945. godine počinje kolonizacija u Hrvatskoj (u Baranji), a ona postaje sve masovnija početkom 1946. godine. Njome su se željeli ostvariti zacrtani gospodarski, politički i nacionalni ciljevi. Od ukupno 12.157 obitelji (više od 61.000 osoba) unutarnjih kolonista, 5.027 obitelji preseljeno je unutar istog kotara, 2.482 domaćinstva iz doba NDH su dekolonizirana, a 4.648 obitelji preseljeno je iz udaljenih krajeva Hrvatske (Bara i Lajić, 2009). U Baranji je živjelo gotovo

2000 kućanstava s više od 8000 stanovnika. Najviše kolonista dolazilo je iz tadašnjih općina Novi Marof, Varaždin, Ivanec, Prelog, Čakovec, Split, Šibenik, Sinj, Knin i Benkovac prema mjestima podrijetla. Darda, Osijek, Vinkovci, Vukovar, Slatina, Virovitica i Đakovo bili su ciljani kotari za naseljavanje u promatranu slavonsku regiju (Maticka, 1987, 38).

Krajem rata, Mađari su također počeli napuštati područje Slavonije, a glavni razlozi za njihovu migraciju bili su pritisak mobilizacije u partizane, konfiskacija imovine i represivne mjere, uključujući i ubojstva. Slična kretanja stanovništva prema svojim matičnim domovinama zabilježena su, iako u manjem opsegu, kod drugih naroda, kao što su Poljaci. Nakon rata, u Slavoniju su se preselile i izbjeglice iz drugih dijelova Hrvatske (13.500), Bosne i Hercegovine (24.500) te oko 2000 obitelji koje su bile kolonizirane tijekom rata, većinom iz Hrvatskog zagorja (Maticka, 1987, 30-32).

Također, preseljavanjem stanovništva iz planinskih mjesta u napuštena nizinska naselja, napuštena su naselja ponovno uspostavljena na izvornim mjestima. Rat je uzrokovao demografske pomake u smislu prirodne i mehaničke mobilnosti stanovništva, poremetivši demografske strukture poput spolne, etničke i konfesionalne. Mehaničko kretanje imalo je dugoročne učinke na cijelo stanovništvo, utječući na imovinsku i etničku strukturu regije. Ovakav razvoj događaja rezultirao je velikim porastom broja pripadnika većinskog naroda, dok su se pojedine manjinske skupine smanjile ili nestale (Bara i Lajić, 2009). Unutarnje seobe znatno su smanjile gubitak slavenkog stanovništva zbog nepovoljnih uvjeta, osobito inozemnih, koje su uzrokovale negativnu bilancu za Hrvatsku i Slavoniju.

Općenito, unutarnja kolonizacija u Hrvatskoj tekla je brzo i uspješno. Imovinski odnosi u Slavoniji su riješeni, što je rezultiralo preseljenjem napuštenih posjeda i organizacijom obrade zemlje. Dobivene su veće količine zemlje za regionalne poljoprivredne dionike, a agrarna prenaseljenost znatno je ublažena u područjima s kojih su kolonisti otišli. Javni dužnosnici, političke skupine i drugi zaduženi za kolonizaciju i poljoprivrednu reformu trudili su se olakšati kolonistima snalaženje i prilagodbu novom okruženju. Većina kolonističkih obitelji ostala je u udaljenim zajednicama (Maticka, 1987, 40).

3.4. Mehanička „izmjena“ stanovništva i etničke promjene

Tijekom Drugog svjetskog rata, područje Slavonije i šire regije Balkana suočavalo se s „mehaničkim izmjenama“ stanovništva i dramatičnim etničkim promjenama. Ovi procesi obuhvaćali su prisilne migracije, protjerivanje, nasilje i masovna preseljenja koja su rezultirala

velikim promjenama u etničkoj strukturi i naseljenosti područja. Etničke skupine, kao što su Srbi, Židovi i drugi, suočavali su se s prisilnim migracijama i protjerivanjem pod utjecajem okupacijskih sila. Nijemci, u suradnji s domaćim kolaboracionistima, provodili su politike prisilnog iseljavanja, što je dovelo do masovnog napuštanja domova i preseljenja u druge dijelove Balkana ili izvan njega. Tokom i nakon rata, Židovi su bili posebno ciljane žrtve nacističke politike genocida. Koncentracijski logori i masovni pokolji doveli su do gotovo potpunog uništenja židovske zajednice na ovim područjima. Vojni sukobi i borbe tijekom rata često su rezultirali promjenama etničkog sastava naselja. Kada su se fronte približavale, mnogi su civili bježali kako bi izbjegli nasilje i osigurali svoju sigurnost. Nakon završetka rata, promjene vlasti i političke strukture često su rezultirale i promjenama u etničkom sastavu stanovništva. Oslobodilačke snage i partizani preuzeli su kontrolu nad regijom, što je dovelo do promjena u raspodjeli moći i utjecaja.

Rezultat velikog priljeva stanovništva u reproduktivnoj dobi bili su porast nataliteta i ukupni rast slavonskog stanovništva. Navedene promjene značajno su izmijenile demografsku strukturu i rast stanovništva u području porijekla i odredišta. Budući da se seosko stanovništvo doseljavalo u istočnu Hrvatsku prvenstveno iz agrarno prenapučenih i pasivnih krajeva, u useljeničkim krajevima dolazi do pomlađivanja, dok se u iseljeničkim krajevima događa starenje, ubrzana depopulacija i prirodni pad stanovništva. Kao što je već rečeno, jedna od etničkih skupina koja je pretrpjela razorne gubitke jest židovsko stanovništvo. Oni su u bivšoj Jugoslaviji bili značajnije zastupljeni u prvom poslijeratnom popisu stanovništva koji je obavljen 1948. godine. U prvom popisu stanovništva 1948. popisano je samo 6853 Židova; zbog toga su klasificirani kao "druge nacionalnosti" i nisu pružene detaljne informacije. Nadalje će se izdvojiti broj Židova u pojedinim mjestima iz 1946., a u zagradi broj prema popisu iz 1931.: Đakovo 22 (253), Osijek 304 (2.445), Brod na Savi 16 (462), Nova Gradiška 23 (207), Našice 8 (161), Čakovec 98 (533), Požega 10 (248), Podravska Slatina 8 (174), Vinkovci 35 (647), Vukovar 23 (306), Varaždin 42 (486) i Zagreb 2.214 (8.702) (Švob, 1998).

Nakon rata, nasilje i napetosti između preostalih etničkih skupina nastavili su utjecati na demografske promjene. Mnogi koji su preživjeli rat pokušavali su pronaći svoj put natrag kućama ili su se suočavali s novim izazovima kao rezultat promjena vlasti. Nakon završetka rata, mnogi su bili prisiljeni preseliti zbog promjena granica, okupacije i ratnih razaranja. Obnova područja često je dovodila do nove dinamike naseljenosti pojedinih područja. Poslijeratna kolonizacija istočnog dijela Hrvatske karakterizirala se kao unutarnje preseljenje stanovništva putem administrativnih mjera s ciljem racionalnog rasporeda ljudi i materijalnih

dobara unutar pokrajine ili države. Ovaj proces planirane naseljenosti imao je značajan utjecaj na društvenu i demografsku strukturu regije. Većinski su doseljenici bili etnički Hrvati, a podrijetlom su dolazili iz različitih kotareva kao što su Prelog, Varaždin, Ivanec, Čakovec, Novi Marof, Benkovac, Šibenik, Split i Sinj (Živić, 1996). Ovi kolonisti su svoje nove destinacije pronalazili u gradovima i naseljima poput Darde, Vukovara, Osijeka, Vinkovaca, Đakova, Virovitice, Slatine, Grubišnog Polja i Daruvara. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, istočna Hrvatska postala je dom i dijelu izbjeglica koje su bježale iz ratom pogođenih područja kao što su Dalmacija, Lika, Kordun, Primorje te Bosna i Hercegovina.

Posljedice prisilnih kolonizacija bile su raznolike. Demografski sastav ovih područja se mijenjao, stvarajući etnički raznovrsniju sliku, dok je istovremeno došlo i do integracije različitih kultura i običaja. Ekonomski učinci ovog procesa bili su raznoliki. Doseljenici su često donosili sa sobom svoje vještine i znanja, što je moglo doprinijeti razvoju gospodarstva u tim područjima. S druge strane, kolonizacija je mogla stvoriti i izazove u smislu raspodjele resursa i prilagodbe novih stanovnika na svoje nove sredine. Također, ova unutarnja kolonizacija ostavila je traga na društvenim odnosima, stvarajući mješovite zajednice koje su integrirale različite kulture i običaje. Utjecaj ovog procesa osjeća se i danas u obliku raznolike kulturne baštine i identiteta ovih regija.

Uspostavljeni su procesi koji mijenjaju agrarno-posjedovnu, ekonomsku i političku, kao i etničku strukturu, odnosno udio pojedinih etničkih skupina u ukupnoj populaciji. Teritorijalni raspored ili udio Hrvata i Srba, na primjer, ovisio je o dostupnom obradivom zemljištu. S jedne strane, veliki priljev stanovništva u fertilnoj dobi rezultira porastom nataliteta i ukupnog broja stanovnika slavonskih županija, dok s druge strane, nagla industrijska transformacija i migracija seoskog stanovništva u gradove te proces deagrarizacije uzrokuju starenje u ruralnim područjima, dok useljenički prostori doživljavaju pomlađivanje.

Posljedica poslijeratne kolonizacije na narodnosni sastav stanovništva je povećanje udjela Hrvata u ukupnom broju stanovnika na tom području na 70%, dok se udio manjinskih naroda značajno smanjio. Nijemci su svedeni na samo 1%, Mađari na oko 5%, a Srbi na 20% (Maticka, (1987). Ovi procesi promjene etničke strukture imaju duboke posljedice na socijalnu dinamiku i kulturni mozaik regije. Promjene u demografskom sastavu utječu na jezične, vjerske i kulturne običaje te oblikuju nove identitetske obrasce i međusobne odnose.

3.5. Izravne ekonomske i demografske posljedice rata na prostoru Slavonije

Demografske promjene često su duboko povezane s povijesnim događajima, posebice u kontekstu ratnih sukoba i kolonizacije. Ti događaji oblikuju etnički sastav, migracijske obrasce i društvenu strukturu, ostavljajući dugotrajne posljedice koje sežu kroz generacije. Slično tome, mehaničko kretanje stanovništva, tj. prisilne i dobrovoljne migracije igraju ključnu ulogu u tim promjenama. Tijekom trajanja ratova, demografske su promjene često obilježene etničkim sukobima i selektivnim ratnim dobno-spolnim mortalitetom. Etnički sukobi potiču ljude na migraciju kako bi pobjegli od nasilja ili potražili sigurnost unutar vlastite etničke skupine. Osim toga, prisilna i poluprisilna migracija su često neizbježne posljedica izravne ugroženosti života. Drugi svjetski rat posebno je naglasio promjene u nacionalnom sastavu mnogih područja, ostavivši trajne posljedice na karti Europe.

S druge strane, kolonizacija nakon Prvog i Drugog svjetskog rata također je imala značajnu ulogu u demografskim promjenama. Te su kolonizacije često bile prožete etničkim kontekstom, odražavajući složene odnose moći među političkim i društvenim elitama. Etnički identitet i pripadnost korišteni su kao alati za oblikovanje kolonijalnih teritorija i naselja. Migracije sa sela u grad su bile mehaničke prirode, potaknute industrijalizacijom i urbanizacijom. Slavonija je, primjerice, nakon Drugog svjetskog rata doživjela intenzivnu deruralizaciju i industrijalizaciju, što je privuklo stanovništvo ne samo iz okolnih područja nego i iz drugih dijelova bivše države. Nadalje, raspad Jugoslavije i povezani oružani sukobi označili su ključni trenutak u novijim demografskim trendovima Hrvatske i njezinih regionalnih sastavnica.

3.6. Obilježja ukupnoga kretanja stanovništva Slavonije prema poslijeratnim popisima 1948. i 1953. godine

Posrednim djelovanjem na demografske strukture (dobno-spolnu, etničku i konfesionalnu), rat je uzrokovao nepovoljne prirodne i prostorne populacijske trendove na ovom području u međuratnom razdoblju. Kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, tadašnji društveno-ekonomsko-politički okvir uzrokovao je proces znatnog brojčanog porasta većinskog stanovništva, dok su neke manjine smanjivane ili gotovo eliminirane. Slavonija je od prvog popisa stanovništva iz 1857. do popisa iz 1948. narasla za 85,9%. U usporedbi s ostatkom Hrvatske, Istočna Hrvatska i dalje bilježi brži rast stanovništva u međuratnom

razdoblju. Za razliku od Hrvatske u cjelini, gdje je porast iznosio 26,6%, stanovništvo istočne regije poraslo je 1948. godine za 29,3%. To pokazuje stalnu dinamiku populacijskih procesa, koji su odraz ukupnog društveno-ekonomskog razvoja regije i potvrđuje privlačnost za organizirano naseljavanje (Živić, 1995).

Tablica 10. prikazuje kako se broj Hrvata najviše povećao, za 131.000 osoba, u dugotrajnom međupopisnom razdoblju (1931.–48.), koje je obilježeno trima kolonizacijama, ratovima, političko-socijalno-teritorijalnim promjenama, ali i prisilnim iseljavanjem dijela stanovništva. Njihov postotak u ukupnom stanovništvu regije porastao je s prijeratnih 54,9% na 69,9% 1948. Većina drugih regija zabilježila je pad broja stanovnika. Broj Srba smanjio se za 10.500, a njihov postotak u stanovništvu pao je s 22% na 20% 1948. godine. Najveće smanjenje broja Srba zabilježeno je u zapadnim krajevima Slavonije (dijelovi današnjih Virovitičko-podravske i Požeško-slavonske županije). Broj Nijemaca se smanjio za 75.500 (relativno 90,7%), a Mađara za 12.000 (relativno 23,4%), u odnosu na prijeratne podatke. Unutarnje seobe znatno su smanjile gubitke slavonskog stanovništva uzrokovane nepovoljnim prilikama, posebice inozemnim migracijama, koje su štetile i Hrvatskoj i Slavoniji (Bara i Lajić, 2009).

Tablica 10. Etnička struktura Slavonije 1931.-1948.

Popis	Hrvati	Mađari	Srbi	Nijemci	Ostali
1931.	416.435	51.166	166.706	83.300	40.423
1948.	547.356	39.171	156.300	7.773	32.347

Izvor: Bara i Lajić, 2009, 353.

Kao što vidimo, stanovništvo slavonskih županija 1948. godine bilo je pretežno sačinjeno od Hrvata, koji su činili gotovo 70% ukupne populacije. Ovaj porast nije bio moguć bez znatnog priljeva stanovništva nakon rata. Najveći relativni pad broja stanovnika zabilježen je kod Židova: od predratnih 6305 osoba, u gradovima su preživjela samo 472 pojedinca na teritoriju današnjih slavonskih županija. Važno je napomenuti da ova brojka uključuje preživjele Židove koji su bili registrirani u popisu stanovništva 1946. u određenim mjestima gdje su se nalazili nakon rata. Ipak, ova brojka ne mora nužno obuhvaćati preživjele Židove iz tih lokaliteta, jer su među njima često bile židovske izbjeglice iz drugih područja. U popisu stanovništva 1948., Židovi su zbog svoje male brojnosti bili uključeni u kategoriju "ostali", stoga se za približan broj Židova koriste podaci koje su prikupile židovske općine 1946. godine (Bara i Lajić, 2009).

Ostale manjine nisu doživjele tako negativne demografske promjene pa je njihov broj ostao relativno stabilan u usporedbi s prijeratnim razdobljem.

Idući popis stanovništva bio je 1953. godine te je broj Hrvata iznosio 548.222, a u odnosu na 1948. godinu, primjetan je porast stanovništva od 36.866 stanovnika (Tablica 11).

Tablica 11. Etnička struktura Slavonije 1948. -1953..

Popis	Hrvati	Mađari	Srbi	Nijemci	Ostali
1948.	547.356	39.171	156.300	7.773	32.347
1953.	584.222	35.821	166.860	8.637	29.321

Izvor: Bara i Lajić, 2009, 353.

Analizirajući Tablicu 11. možemo primijetiti porast stanovništva u gotovo svim većim etničkim skupinama u Slavoniji. Broj Mađara u Slavoniji se smanjuje ponajviše jer su se Židovi u Slavoniji koji su govorili i njemački i mađarski jezik, deklarirali Nijemcima, a ne Mađarima kao u godinama prije pa se, zbog toga smanjuje i skupina „ostali“ u kojoj su Židovi bili klasificirani. Nadalje, nakon Drugog svjetskog rata, Mađari nisu htjeli sudjelovati u partizanskim jedinicama zbog čega su bili prisilno iseljavani ili su sami odlazili u Mađarsku (Bara i Lajić, 2009).

Migracijska kretanja i individualna masovna preseljenja iz različitih dijelova Hrvatske, Bosne i Hercegovine te manja iz drugih dijelova jugoslavenske države imala su značajan utjecaj na populacijsku dinamiku slavonskih županija. Tom se području bitno izmijenio demografski razvoj, posebno što se tiče strukture stanovništva. Regije koje su služile kao izvorišta iseljavanja su doživjele proces starenja, ubranu depopulaciju i prirodni pad stanovništva. S druge strane, područja koja su privlačila useljenike su postala mlađa u populacijskom smislu te su doživjela svojevrsnu ruralizaciju, s obzirom da je u istočnu Hrvatsku uglavnom dolazila ruralna populacija iz područja koja su bila prenapučena (Bara i Lajić, 2009).

Ratna i poratna razdoblja su bila obilježena brzim procesom industrijalizacije i pojačanim seljenjem stanovništva iz ruralnih sredina u urbana područja. Socijalna nesigurnost, agrarna politika koja se provodila nakon rata, ograničena povezanost većeg dijela ruralnih područja sa urbanim centrima, infrastruktura te nedostatak osnovnih komunalnih i kulturnih sadržaja uz nizak društveni status seljaka, imali su negativan utjecaj kao faktori koji su potaknuli iseljavanje sa sela. Postoje različiti čimbenici koji su zajedno ubrzali proces deagrarizacije i tzv. „bijeg sa

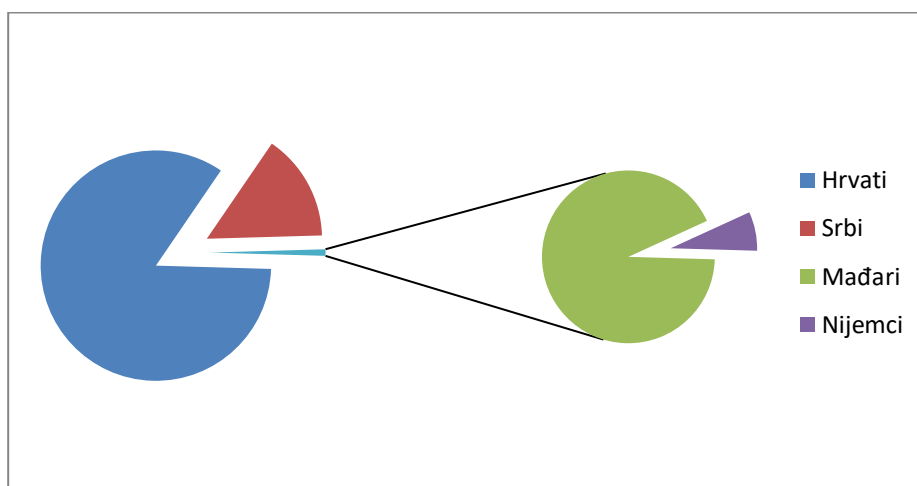
sela“, kao što su nepovoljna struktura posjeda s malim parcelama, niža primanja poljoprivrednog stanovništva, nepovoljni socijalno-politički uvjeti, mogućnost zaposlenja izvan agrarnih djelatnosti, veći postotak mladih koji se obrazuju i bolja komunikacijska povezanost između sela i grada koja je omogućavala shvaćanje prednosti urbanog načina života.

Nadalje, ne smijemo zaboraviti ni odljev stanovništva u europske i prekomorske zemlje, kao ni unutar bivše Jugoslavije. Emigracija je postala konstanta u životima mnogih, osobito onih koji su odlazili u potrazi za boljim životom ili većim ekonomskim mogućnostima. Osim toga, demografske promjene se, nažalost, nisu zaustavile samo na ekonomskim čimbenicima.

4. RAZVOJNA I DEMOGRAFSKA PERSPEKTIVA SLAVONIJE DO 1981. GODINE

Kao što smo vidjeli iz prethodnih poglavlja, stanovništvo Istočne Hrvatske neprestano raste. Porast stanovništva nastavlja se i nakon popisa stanovništva iz 1953. godine. S tim rečenim, između 1953. i 1981. godine gradska naselja Slavonije i Baranje bilježe najintenzivniji demografski rast koji je svojim najznačajnijim dijelom posljedica migracija selo-grad (Živić, 2002).

Kroz međupopisna razdoblja 1948.–1953., 1953.–1961. te 1961.–1971. oblikovanje etno-demografskog profila Slavonije nije doživjelo značajnije promjene. Zbog opsežnog ekonomskog useljavanja u istočnu Hrvatsku 1950-ih i 1960-ih, Hrvati i Srbi su činili dvije najveće etničke skupine. Hrvati su u promatranim međupopisnim razdobljima porasli apsolutno redom za 7,1%, 12,6% i 5,2%, dok se broj Srba povećavao za 8,3%, 12% i 2,4%. To rezultira zaključkom da su između 1948. i 1971. Hrvati i Srbi dosegli četvrtinu izvornog stanovništva, dok se stanovništvo drugih etničkih skupina uglavnom smanjivalo ili stagniralo (Živić, 1998c).



Slika 4. Stanovništvo prema narodnosti, popis 1971.

Izvor: www.dzs.hr, Popis stanovništva SFRJ 1971.

No, veće promjene u razvoju slike naseljenosti Istočne Hrvatske zbile su se u iduća dva međupopisna razdoblja, između 1971.–1981. te 1981.–1991. godine. U prvom razdoblju registriran je veliki pad udjela Hrvata i Srba. To nam potvrđuju podaci iz popisa 1971. godine prema kojima je u Istočnoj Hrvatskoj živjelo 858.136 stanovnika, od toga su Hrvati činili 71,7% odnosno, 615.549 stanovnika, dok je Srba bilo 165.311, Mađara 25.292, Jugoslavena 21.874, Nijemaca 1.634 te ostalih 9.615 (DZS, Popis SFRJ 1971. godine).

Slavonija je i dalje bila popularna imigracijska destinacija u desetljećima nakon rata. Do tog trenutka će ekonomska migracija biti dominantnija od dotad prevladavajućih prisilnih, poluprisilnih i ostalih organiziranih oblika migracija, kao reakcija na brzu industrijalizaciju i ekonomski napredak (Lajić, Bara, 2009). Veliki utjecaj na popis stanovništva iz 1981. godine imao je postupak etničkog (ne) izjašnjavanja stanovništva. Prema rezultatima, broj Hrvata i Srba (u usporedbi s ostalim etničkim skupinama) se smanjio, dok se znatno povećao broj Jugoslavena, tj. osoba koje se nisu izjasnile prema nacionalnoj pripadnosti, ali koje su iskazivale svoju pripadnost državi kao etničkoj zajednici. Ako pogledamo popis iz 1971. u odnosu na 1981. godinu, vidljivo je da je broj Hrvata smanjen za 5,9%, Srba za 19,9%, Nijemaca za 39,8%, Mađara za 28,2%, dok su Jugoslaveni imali porast od čak 347,2%! (Živić, 1998c).

Političke promjene tijekom osamdesetih godina, zajedno s jačanjem nacionalizma, nacionalističke retorike i etnopolitičke mobilizacije u drugoj polovini istog desetljeća, imale su utjecaj na smanjenje broja Jugoslavena i postupno preusmjeravanje njihove identifikacije prema etničkom podrijetlu (s ponovnim porastom broja Hrvata i Srba).

4.1. Industrijalizacija i poslijeratni razvoj Slavonije

Rast industrijske proizvodnje bio je jedan od gospodarskih ciljeva Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata. Prema agrarnoj reformi u Jugoslaviji od 1947. do 1952. industrijska proizvodnja trebala je porasti oko pet puta. Međutim, država je bila zadužena za akumulaciju kapitala. Poljoprivrednom reformom organizirani su državni zemljišni fondovi koji su, kada se kapital koncentrirao unutar državnog vlasničkog sustava, poslužili kao temelj za tržišni sustav društvenog vlasništva (Šuto, 2018, 33 prema: Singer 1998.).

Jedan od očitijih znakova socio-ekonomskih promjena u istočnoj Hrvatskoj je pad udjela poljoprivrede u ukupnom stanovništvu, što je dodatak promjenama u ukupnoj aktivnosti stanovništva. Raspodjela ukupne i aktivne radne snage između primarnih, sekundarnih i tercijarnih djelatnosti – odnosno između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih djelatnosti – doživjela je najznačajniju promjenu u gospodarskoj strukturi stanovništva. Opća socio-ekonomska transformacija regije očituje se intenzitetom tih promjena, posebice preraspodjelom stanovništva sa sela u gradove (Živić, 1996).

Za primjer same industrijalizacije i razvoja u Slavoniji uzeti ćemo grad Osijek. Kada govorimo o osječkoj industriji u ovom razdoblju, treba spomenuti autoricu Singer (1998). Osječku industriju opisala je pozitivnim karakteristikama. Prva od njih jest ta da je prostor grada Osijeka obogaćen resursima poput šuma, vode i poljoprivrednog zemljišta, Zatim, prevladavajuće grane industrije, kao što su prehrambena, drvna, kožarska i druge, temeljile su svoje djelovanje na poduzećima koja imaju veliku tradiciju i naslijeđe. Takva industrija imala je iznadprosječnu tendenciju ekonomskog razvoja, no nakon toga je uslijedio ekonomski pad uslijed manje ili veće razvijenosti. Najpoznatije tvornice bile su „Tvornica šećera i kandita“, „Tvornica mlijeka“, „Tvornica stočne hrane Žito-Slavonija“, „Frigis“ pivovara, OLT – Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva, „Standard“ – metalna industrija, „Elektroosijek“, „Saponia“ i mnoge druge. Osim velikih tvornica, grad Osijek je 1977. godine, imao 644 samostalnih zanatskih radnji. Drugi po broju zanatskih radnji u Slavoniji bio je Slavonski Brod s 567 radnji te iza njega Vinkovci s 393, po čemu možemo zaključiti da je grad Osijek prednjačio u razvoju (Zemljak 2019, 19 prema: Divjak, 1980). Upravo ovakve industrije omogućile su stvaranje novih radnih mjesta, čime dolazi do porasta broja stanovnika kako u Osijeku tako i u Slavoniji.

Iako se sve više ljudi iz cijele Hrvatske doseljavalo u osječku regiju, naseljeno stanovništvo nije imalo potrebne vještine za rad u industriji, proizvodnja je usporila i pojavili su se prvi problemi. Iako se osječka industrija širila, mehanizacija je bila zahtjevna jer je većina radnika bila sa sela.

Budući da je seoska radna snaga bila koncentrirana u poljoprivredi, industrijski rast Osijeka značajno je usporen zbog nepopunjenih nepoljoprivrednih radnih mjesta (Feletar, 1986).

Treba spomenuti kako je politika tadašnje Jugoslavije 70-ih godina 20. stoljeća omogućila odlazak radnika u inozemstvo. Zbog toga je došlo do pada radnika u drvnoj, kemijskoj, tekstilnoj i metaloprerađivačkoj industriji. Nedostatak novih tvornica, zastarjeli objekti koji nisu modernizirani i nedostatak sirovina bili su glavni krivci za stalni pad radne snage tijekom ovoga razdoblja. Ovi čimbenici doveli su do toga da je proizvodnja drvne industrije bila usmjerena na izradu namještaja (u tvornici namještaja „Mobilia“) te mehaničku i kemijsku obradu drva (u tvornici šibica). Osim toga, samo jedna (tvornica sapuna „Saponia“) od prvobitne tri tvornice sapuna kemijske industrije još uvijek postoji i uspješno radi. Postrojenje je opskrbljivalo 25% ukupne nacionalne potrošnje sapuna i 55% ukupne nacionalne potrošnje deterdženata (Šuto, 2018, 36 prema: Singer, 1998). Osim navedenih industrija, Osijek je zabilježio rast i u prehrambenoj industriji. Jedna od najpoznatijih tvornica čokolade u Hrvatskoj upravo dolazi iz Osijeka, a to je „Kandit“ koja i danas uspješno posluje.

Nadalje, iako je Osijek bio važno gospodarsko središte Istočne Hrvatske, pokazivao je zaostalost naspram Hrvatske, ali i Jugoslavije kada su u pitanju gospodarski rast i ekonomska efikasnost. Upravo je loša politika bivše države kriva za tu zaostalost, no međutim, situacija u tom gradu, kao i u ostatku Slavonije, nije znatnije bolja ni danas.

4.2. Razmjeri i obilježja urbano-ruralnih migracija u Slavoniji

Slavonija je u prošlosti bila vrlo dinamična demografska regija jer je fluktuirala između razdoblja stabilnog rasta stanovništva i razdoblja nestalnog i nepostojanog rasta stanovništva. Najveći čimbenici toga su bile česte političke i vojne promjene (Živić, 2002).

Kao što smo već rekli, prostorni, ekonomski i društveni sastav stanovništva doživio je značajne promjene kao rezultat napuštanja poljoprivrede kao egzistencije uslijed ubrzane industrijalizacije, kao i prelaska poljoprivrednog stanovništva na nepoljoprivredne poslove, a zatim u gradove. Ove promjene također su narušile neke demografske strukture, posebice u onim ruralnim sredinama gdje je stanovništvo migriralo u bliža ili dalja gradska naselja.

Iako je poljoprivreda i dalje primarni izvor resursa potrebnih za preživljavanje ruralnog stanovništva, ruralna gospodarstva se diversificiraju i znatan dio prihoda počinje dolaziti iz

nepoljoprivrednih industrija. Postoji manjak radnih mjesta u ruralnim područjima iz niza razloga, uključujući sezonsku migraciju stanovništva, nisku produktivnost zapošljavanja, dvosmislene radne veze unutar obitelji te skromne mogućnosti za poboljšanje i napredovanje.

Poslovi niske kvalitete i niske produktivnosti u ruralnim područjima s nestabilnim plaćama sinonim su za ruralni život. Tako niske plaće otežavaju dobivanje financiranja i kredita. Najveći vjerojatni bijeg iz ruralnog prostora uzrokovan je neadekvatnim poljoprivrednim ulaganjima, lošim institucionalnim upravljanjem, nedostatkom strukture i slično. Što se tiče transporta, pristupa zdravstvenim i sanitarnim uslugama i poduzetništva, ruralno gospodarstvo suočava se s nizom poteškoća, dok su velegradska gospodarstva bolje opremljena. Ljudi koji rade u ruralnim područjima suočavaju se s problemima kao što su nedostatak mogućnosti zapošljavanja, neadekvatne javne usluge, poput obrazovanja te nerazvijenoga tržišta.

Upravo zbog svega navedenoga, ostaje pitanje kako uvjeriti ljude da ostanu na selu. Kroz bolje poljoprivredne strategije i metode, ruralne zajednice mogu povećati produktivnost, povećati prinose i osigurati bolju egzistenciju, a usporedno s time razvijaju bolje izgleda za zapošljavanje i veće prihode od poljoprivrednih gospodarstava. Ruralno-urbane migracije često su se pretvarale u trajne, a osim toga, mijenjale su i etničku strukturu područja useljavanja. Međurepubličke migracije obično su se kretale prema matičnim republikama pojedinih naroda, osim u nekim iznimnim slučajevima poput Beograda, koji je kao državno središte privlačio pripadnike svih naroda iz bivših republika i pokrajina.

4.3. Vanjska migracija stanovništva Slavonije 1960-ih i 1970-ih godina

Na razvoj stanovništva Hrvatske i njezinih regija značajno je utjecala ekonomska migracija. Riječ je o emigrantskoj struji koja je počela dobivati na značaju sredinom 1960-ih kada su se otvorile granice tadašnje Jugoslavije, a jačali migracijski valovi prema bogatim europskim državama. Masovno iseljavanje hrvatskoga stanovništva od početka 1960-ih posljedica je posrnulog gospodarstva koje nije moglo apsorbirati stotine tisuća nezaposlenih bez obzira na visok gospodarski rast u Hrvatskoj kasnih 1950-ih.

Također, zbog raširene nezaposlenosti i siromaštva, strane su države donijele stroge imigracijske zakone koji su smanjili broj imigranata, osobito iz istočne i jugoistočne Europe. Unatoč ograničenjima, značajan broj ljudi ilegalno je emigrirao iz Jugoslavije u inozemstvo u međuratnom razdoblju. Nove atraktivne destinacije postaju Kanada, Novi Zeland i Australija. Većina hrvatskih iseljenika u ovom razdoblju nastavlja se seliti u Njemačku, Francusku i Belgiju.

Dodatni valovi iseljavanja u europske useljeničke zemlje, posebice one koje su već ugostile znatan broj hrvatskih radnih migranata poput Njemačke, Švicarske, Austrije i Švedske, uzrokovani su političkim progonima koji su uslijedili nakon raspada hrvatskog nacionalnog pokreta 1971.godine. Sve dok je domaće gospodarsko i političko okruženje bilo povoljno za razvoj tipičnih dijasorskih organizacija, broj hrvatskih useljenika se povećao u zemljama europskog useljavanja, a izgledi za njihov povratak bili su nepovoljni, pretvarajući ih od privremenih radnika u stalne stanovnike. Međutim, zajedničke organizacije i aktivnosti dijaspore, uključujući i radikalne političke akcije, prvenstveno su bile ograničene na male skupine političkih migranata nakon Drugog svjetskog rata, dok veće dijasorske platforme nisu mogle privući obične hrvatske radne migrante. Ovaj val iseljavanja uključuje veliki broj legalnih radničkih migranata koji sebe ne smatraju emigrantima, jer očekuju da će se vratiti, zbog čega su nazvani „radnicima na privremenom radu u inozemstvu“, tzv. gastarbajterima.

U vanjskim migracijama, Hrvati su se istaknuli iznad prosjeka jer su činili 87% vanjskih migranata bivše državne zajednice, dok je udio Hrvata u ukupnom stanovništvu SR Hrvatske iznosio 79,4%. Slični omjeri su bili prisutni i u Slavoniji. Na primjer, u Vukovarsko-srijemskoj županiji 1971. godine, od ukupnog broja zaposlenih u inozemstvu, 83,8% bili su Hrvati (što je činilo 68,4% stanovništva županije), 8,4% Srbi (što je činilo 21,1% stanovništva županije), dok je 7,8% pripadalo ostalim etničkim skupinama (Lajić, Bara, 2009).

S popisom iz 1971. godine zaključeno je razdoblje intenzivne populacijske dinamike u slavonskim županijama. Proces deagrarizacije i deruralizacije, osobito intenzivan od 1956. do 1965. izazvao je sve veću nezaposlenost i dvostrani odljev stanovništva. Prvi smjer se odnosi na europsku i prekomorsku emigraciju, dok se drugi odnosi na useljavanje u najveće gradove (Osijek, Zagreb i ostatak Jugoslavije). Smanjenje broja i udjela seoskog stanovništva prelaskom iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti uz trajno naseljavanje u gradovima pratila je emigracija mladog stanovništva u inozemstvo (Lajić, Bara, 2009).

Nema sumnje da je značajan gubitak u migraciji imao vrlo negativan utjecaj na modernizaciju hrvatskog stanovništva. Najzastupljeniji čimbenik i dalje je politička stabilnost ciljane zemlje (zemlje useljavanja) zajedno s njezinom ekonomskom sigurnošću. Nove emigracijske tokove privlačila je kombinacija boljih mogućnosti zaposlenja, profesionalnih mogućnosti i/ili obitelji koja je živjela u zemljama primateljicama.

5. ZAKLJUČAK

Povijest Slavonije nakon završetka Drugog svjetskog rata obilježena je dubokim socio-demografskim i etničkim promjenama koje su se odrazile na ukupan razvoj. Nakon ratnih razaranja, ova je regija (i cijela istočna Hrvatska) morala obnoviti ne samo svoju infrastrukturu i gospodarstvo, već i demografsko-društvene resurse. Uslijed brojnih ekonomskih, političkih i teritorijalnih promjena koje je doživjela Slavonija, migracije stanovništva, osobito iseljavanja iz njezinih i gradskih i ruralnih naselja su bila česta, čime se dodatno mijenjala etnička, demografska i ostale strukture stanovništva. Dolazak novih migranata, povratnika i izbjeglica dao je novi identitet Slavoniji, stvarajući raznovrsnu etničku zajednicu koja se sastojala od različitih etničkih skupina. Gradovi poput Osijeka, Vukovara i Slavenskog Broda postali su privlačna središta zbog ekonomskih prilika i resursa, što je rezultiralo urbanom koncentracijom stanovništva. Intenzivan proces urbanizacije imao je brojne posljedice na razvoj ruralnih područja koja su se sve više suočavala s ukupnom depopulacijom. Natalitet je također odigrao ključnu ulogu u demografskim promjenama. Ekonomski uvjeti, društvene norme i pristup zdravstvenoj skrbi utjecali su na stopu nataliteta, što je imalo dugoročne implikacije na mogućnost populacijske obnove, a česta su bila razdoblja oscilacija prirodnoga kretanja što je otežavalo regularnost i stabilnost populacijskoga razvoja. Osim demografskih promjena, političke i ekonomske okolnosti oblikovale su Slavoniju. Etničke napetosti i konflikti obilježili su devedesete godine, dodatno oblikujući suvremenost ove regije. Slavonija je kroz povijest prošla kroz niz društvenih, ekonomskih i demografskih transformacija. Ekonomski rast, industrijski razvoj, iseljavanje i natalitetne fluktuacije su se snažno odrazile na ovu regiju. Industrijalizacija je bila pokretač razvoja, ali sa brojnim ograničenjima. Raznolikost etničkog sastava, promjene u naseljenosti i dinamika između urbanih i ruralnih područja oblikovali su Slavoniju onakvom kakva je danas.

Zaključno, isticanje ovih kompleksnih povijesnih i društvenih čimbenika nužno je za razumijevanje prijeratnih i poslijeratnih obilježja Slavonije. Njena povijest odražava izazove i uspjehe, sukobe i pomirenja te neprekidno oblikovanje njezinoga raznovrsnoga identiteta.

POPIS LITERATURE

1. Antoljak, S. (1943.) *Pregled hrvatske povijesti*, St. Kugli, Zagreb
2. Balta, I. (2000.) „Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.-1945. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43, 459-478
3. Balta, I. (2001.) „Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu“, *Pedagoški fakultet Osijek-Katedra za povijest*, Osijek, 32(2), 387-408.
4. Balta, I. (2002.) „Iseljavanje iz Slavonije u Ameriku od 1905. do 1910. godine“, *Pedagoški fakultet Osijek-Katedra za povijest*, Osijek, 2002, 45, 393-417.
5. Balta, I. (2005.) „Iseljavanje Slavonije pred Prvi svjetski rat“, *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
6. Berti, I. (1930.) „Problem nataliteta i mortaliteta te depopulacija u Slavoniji“, Đakovo: Glasnik biskupije bosanske i srijemske
7. Bićanić, R. (1967.) „Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918“, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb
8. Bilandžić D. (1999.) „Hrvatska moderna povijest“, *Golden marketing*, Zagreb
9. Brenko, A. „Bijela Kuga“, (<https://hrcak.srce.hr/en/file/58194>, zadnji pristup, 15.9.2023.)
10. Državni zavod za statistiku, (<https://dzs.gov.hr/>, zadnji pristup: 15.9.2023.)
11. Fletar, D. „Prinos poznavanju periodizacije i regionalizacije industrije Jugoslavije“, (<https://hrcak.srce.hr/37512>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
12. Gross, M. i Szabo, A. „Prema hrvatskome građanskom društvu“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/307482>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
13. Holjevac, V. (1968.) *Hrvati izvan domovine*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1968.
14. Horvat, V. (1942.) *Nutarnje seobe i kretanja Hrvata: posljedica dinamike društvenih procesa*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb
15. Jauk, Z. „Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata.“ (<https://zir.nsk.hr/islandora/object/unipu%3A5365/datastream/PDF/view>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
16. Lajić, I. i Bara, M., *Ratovi, kolonizacije i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*

- (<https://zir.nsk.hr/islandora/object/unipu%3A5365/datastream/PDF/view>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
17. Lorković, M. (2005.) *Narod i zemlja Hrvata*, Marjan tisak (pretisak izdanja iz 1939.), Split
 18. Marković, M. „*Slavonija – Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/4509> , zadnji put gledano 20.9.2023.)
 19. Markus, T. „*The Serbian question in Croatian politics, 1848-1918.*“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/100788>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
 20. Maticka, M. „*Kolonizacija u Hrvatskoj 1945.-1.948. godine*“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/315277>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
 21. Maticka, M. „*Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/80637>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
 22. Nejašić, I. „*Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa*“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/200187>, zadnji put gledao 20.9.2023.)
 23. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske) <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/> , zadnji pristup: 15.9.2023.
 24. Sremec, N. *Nismo mi krive: (Slavonska žena)*, Zagreb: Gospodarska sloga, 1940.
 25. Šabić, V. „*Tradicijski život Mađara, Nijemaca u Retfali, dijelu Osijeka*“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/43686>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
 26. Šuto, J. „*Stanje osječke industrije i vizija reindustrijalizacije početkom 21. stoljeća*“ (<https://zir.nsk.hr/islandora/object/unizd:2183/datastream/PDF>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
 27. Turčić, I. (1995.) Ivan, *Stanovništvo Republike Hrvatske po županijama i kotarevima 1857.-1991*, Ekonomski institut, Zagreb
 28. Vranješ-Šoljan B. „*Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.*“ (<https://hrcak.srce.hr/file/76378>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
 29. Zemljak, M. „*Problemi i mogućnosti ekonomskog razvoja grada Osijeka*“ (<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:942284>, zadnji put gledano 20.9.2023.)
 30. Živić, D. „*Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948. – 1991.*“ (<https://hrcak.srce.hr/file/95819> zadnji put gledano 20.9.2023.), 1995
 31. Živić, D. „*Promjene u strukturi aktivnog stanovništva Istočne Hrvatske 1971. – 1991. godine*“ (<https://hrcak.srce.hr/file/95860> zadnji put gledano 20.9.2023.), 1996

32. Živić, D. „Neki pokazatelji i posljedice deagrarnizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji“ (<https://hrcak.srce.hr/file/177397> zadnji put gledano 20.9.2023.), 1998
33. Živić, D. „Promjene narodnog sastava stanovništva gradskih naselja istočne Hrvatske 1910.-1991.“ (<https://hrcak.srce.hr/file/186934> zadnji put gledano 20.9.2023.), 1998b
34. Živić, D. „Razvoj etničke strukture Istočne Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća“ (<https://hrcak.srce.hr/file/95906> zadnji put gledano 20.9.2023.), 1998c
35. Živić, D. „Neka obilježja diferenciranog demografskog razvoja urbanih i ruralnih naselja/područja Istočne Hrvatske“ (<https://hrcak.srce.hr/en/file/12057> zadnji put gledano 20.9.2023.), 2002
36. <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=58-59&C=11>, zadnji put gledano 20.9.2023.

PRILOZI

Popis slika

Slika 1. Plakat Cunard Linea koji početkom 20. stoljeća odvozi 300.000 emigranata iz riječke luke	21
Slika 2. Prikaz putovnice izdana 1930. u vrijeme Kraljevine Jugoslavije	21
Slika 3. Iseljavanje po spolu iz Hrvatske i Slavonije: 1909., 1910. i 1911.	24
Slika 4. Stanovništvo prema narodnosti, popis 1971.	44

Popis tablica

Tablica 1. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije 1800. do 1910. godine	9
Tablica 2. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije 1890.-1910	10
Tablica 3. Stope rodnosti, smrtnosti i prirodnog prirasta stanovništva Hrvatske i Slavonije 1850.-1880. u %	11
Tablica 4. Stanovništvo češkog, mađarskog i njemačkog materinskog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji 1880., 1890. i 1900. godine (u %).....	13
Tablica 5. Religijska struktura stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i gradovima 1890. u %..	13
Tablica 6. Iseljavanje iz Hrvatske i Slavonije u SAD od 1901. do 1909. godine	21
Tablica 7. Iseljavanje po spolu iz Hrvatske i Slavonije: 1909., 1910. i 1911.....	23
Tablica 8. Iselilo se iz slavonskih županija (1909., 1910. i 1911.).....	24
Tablica 9. Useljavanje u slavonske županije (1909., 1910. i 1911.)	24
Tablica 10. Etnička struktura Slavonije 1931.-1948.	41
Tablica 11. Etnička struktura Slavonije 1948. -1953.....	42